

APOORV KNOWLEDGE

International Journal of Multidisciplinary Research

June - 2016

Vol. - I

Issue - XI

• EDITOR •

Dr. Vandana Namdeo Bankar

Head of Home Science Dept.,
Dhareshwar Shikshan Sanstha's,
Art's and Science College, Chincholi (Li.)
Tq. Kannad, Dist. Aurangabad, (M.S.) India.

• PUBLISHED BY •

Bharat Sarjerao Jamdhade
Aurangabad

• **EDITOR - DR. VANDANA NAMDEO BANKAR**

• **EXECUTIVE EDITOR - BHARAT JAMDHADE**

• **EDITORIAL BOARD** •

Dr. Babasaheb Kokate

Associate Professor and Head,
Dept. of Hindi, Balbhim College, Beed (M.S.)

Ms. Garima Tyagi

Asst. Professor, Head of Home Science Dept.
N.A.G. (P.G.) College, Amroha (U.P.)

Dr. Charulata Pradhan

Asst. Professor,
Kohinoor Arts, Commerce and Science
College, Khultabad, Dist. Aurangabad (M.S.)

Prof. Amit V. Mohod

Asst. Professor and Head,
Electrical and Electronic Dept.
Prof. Ram Meghe College of Engineering and
Management, Badnera, Dist. Amravati (M.S.)

• **ADVISORY BOARD** •

Dr. Dil Bahadur Gurung

Dept. of Natural Science,
School of Science, Kathmandu
University, Nepal.

Dr. Nuzhat Sultana M.B.

Associate Professor and Head,
Home Science Department
K.S.K. College Beed (M.S.)

Dr. Shubhangi Dange

Associate Professor of Home Economics,
R.S. Bidkar College, Hinganghat (M.S.)

Madhukar Atmaram Desle

Head of Sociology Dept.,
Mahila Mahavidyalaya
Nandurbar (M.S.)

• **ISSUE EDITOR** •

Ramesh Shende

M.M. College of Social
Work, Narkhed, Dist.
Nagpur (M.S.)

Vijay Ghubale

M.M. College of Social Work,
Narkhed, Dist. Nagpur (M.S.)

Dr. Yajuwendra Wankar

Aurangabad (M.S.)
Dr. Datta Kolhare
Aurangabad (M.S.)

Published by

Bharat Jamdhade

Apoorv Publishing house

F - 40/5, Ayodhya Nagar, N-7, Cidco, Aurangabad (M.S.) India

Email : apoorvjamdhade@rediffmail.com, bharatjamdhade1976@gmail.com

Mobile No. - 9049591747, 8177803216

Note : The views expressed by the authors in their research papers/articles in this Journal are their own. The Editor/Publisher, Editorial/Advisory Committee is not responsible for them. Author is responsible all grammatical error.

INDEX

Sr.No.	Topic	Author	Page No.
1.	Social Solutions for Water Resource Management in Agriculture	- Vijay Kumar	05
2.	A Deconstructive Study Of Jacques Derrida's 'Defferance'	- Randhir Singh	09
3.	In- <i>silico</i> identification of highly up-regulated genes under drought stress conditions in wheat	- S.V.Kale B.T.Pawar	11
४.	वर्तिका नन्दा और प्रज्ञा पवार के कविता का तुलनात्मक अध्ययन	- डॉ. बाबासाहेब कोकाटे	१६
५.	संस्कृत का ऐतिहासिक एवं संरचनात्मक परिचय	- पुजा दहिया	२०
६.	भारतीय समाज में नारी की स्थिति एवं सुधार	- सोना देवी	२६
७.	हिंदी-मराठी नाटकों में व्यक्त त्रासदी	- डॉ. सरोज नामदेवराव पगारे	२८
८.	आम्बेडकरवादी विचारों से प्रेरित व्यक्तित्व : सुशीला टाकभौरे	- डॉ.दीपक खिल्लारे	३१
९.	विवेकी राय के कहानियों में चित्रित सामाजिक यथार्थ	- सुरवसे शिवाजी गंगाधर	३५
१०.	पंचायतराज व लोकसहभाग : एक दृष्टिक्षेप	- प्रा. डॉ.आर.बी. शेजूळ	३९
११.	बौद्ध धर्मांतर आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका	- प्रा.शैलेश राऊत, डॉ.पुष्पा गायकवाड	४३

१२.	स्त्री भ्रूणहत्या थांबवा कन्या, समाज, देश वाचवा	- प्रा.डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर	४७
१३.	जलयुक्त शिवार-शेतकऱ्यांचा कैवार	- प्रा. रमेश काशिराम शेंडे	५२
१४.	आडगाव येथील बौद्ध धर्मीयांच्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास	- प्रा. सुखधाने शरद संतोष	५८
१५.	विद्यार्थ्यांत सामाजिक एकात्मता व भावनिक एकात्मता निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका	- कु. जयश्री प्रल्हाद शिंदे डॉ. सुहास सखाराम पाठक	६३
१६.	१९ व्या शतकातील अभिजन स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न आणि ब्राह्मणी जातपितृसत्ता	- स्वर्णमाला मस्के	६७
१७.	महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	- सविता एकनाथ कांबळे	७१

✍ . . . Social Solutions for Water Resource Management in Agriculture

Vijay Kumar

- Assistant Professor in Geography Govt. College Kosli (Rewari) Haryana

Water is a chemical compound consisting of two hydrogen atoms and one oxygen. The name water typically refers to the liquid state of the compound. The solid phase is known as ice and gas phase is called steam. Water resources are used in various ways including direct consumption, agricultural irrigation, fisheries, hydropower, industrial production, recreation, navigation, environmental protection, the disposal and treatment of sewage, and industrial effluents. Water has sources and supplies, economic, social, and political characteristics which make it a unique and challenging natural resource to manage.

Water is an essential resource for all life on the planet. Of the water resources on Earth only three percent of it is fresh and two-thirds of the freshwater is locked up in ice caps and glaciers. Of the remaining one percent, a fifth is in remote, inaccessible areas and much seasonal rainfall in monsoonal deluges and floods cannot easily be used. At present only about 0.08 percent of all the world's fresh water is exploited by mankind in ever increasing demand for sanitation, drinking, manufacturing, leisure and agriculture.

water resource management

Water resource management is an interdisciplinary field concerned with the management of water resources. Water resource management is the activity of planning, developing, distributing and managing the optimum use of water resources. It is a sub-set of water cycle management. Ideally, water resource management planning has regard to all the competing demands for water and seeks to

allocate water on an equitable basis to satisfy all uses and demands. As with other resource management, this is rarely possible in practice.

Successful management of any resources requires accurate knowledge of the resource available, the uses to which it may be put, the competing demands for the resource, measures to and processes to evaluate the significance and worth of competing demands and mechanisms to translate policy decisions into actions on the ground.

For water as a resource this is particularly difficult since sources of water can cross many national boundaries and the uses of water include many that are difficult to assign financial value to and may also be difficult to manage in conventional terms. Examples include rare species or ecosystems or the very long term value of ancient ground water reserves.

Importance of water resource management in agriculture:

Water is one of the most important inputs essential for the production of crops. Plants need it continuously during their life and in huge quantities. It profoundly influences photosynthesis, respiration, absorption, translocation and utilization of mineral nutrients and cell division beside some other processes. Both its shortage and excess affects the growth and development of a plant directly and consequently, its yield and quality. Rainfall is the cheapest source of natural water-supply for crop plants. In India, however, rainfall is notoriously capricious, causing floods and droughts alternately. Its frequency distribution and amount are not in accordance with the needs of the crops.

Artificial water-supply through irrigation on one occasion, and removal of excess water through drainage on another occasion, therefore become imperative if the crops are not to be raised successfully.

Water is a costly input when canals supply it. The constructing of dams and reservoirs, the conveying of water from storage points to the fields, the operating and the maintaining of canal system involve huge expense. The misuse of water leads to the problems of water-logging, salt-imbalance etc., thus rendering agricultural lands unproductive. Hence a proper appreciation of the relationship among soils, crops, climate and water resources for maximum crop production.

Agriculture: water's biggest consumer

Agriculture is the largest user of the world's freshwater resources, consuming 70 percent. As the world's population rises and consumes more food (currently exceeding 6%, it is expected to reach 9% by 2050), industries and urban development's expand, and the emerging biofuel crops trade also demands a share of freshwater resources, water scarcity is becoming an important issue. An assessment of water resource management in agriculture was conducted in 2007 by the International Water Management Institute in Sri Lanka to see if the world had sufficient water to provide food for its growing population. It assessed the current availability of water for agriculture on a global scale and mapped out locations suffering from water scarcity. It found that a fifth of the world's people, more than 1.2 billion, live in areas of physical water scarcity, where there is not enough water to meet all demands. A further 1.6 billion people live in areas experiencing economic water scarcity, where the lack of investment in water or insufficient human capacity make it impossible for authorities to satisfy the demand for water.

The report found that it would be possible to produce the food required in future, but that continuation of today's food production and environmental trends would lead to

crises in many parts of the world. Regarding food production, the World Bank targets agricultural food production and water resource management as an increasingly global issue that is fostering an important and growing debate. The authors of the book *Out of Water: From abundance to Scarcity and How to Solve the World's Water Problems*, published in 2011, laid down a six-point plan for solving the world's water problems.

- 1) Improve data related to water;
 - 2) Treasure the environment;
 - 3) Reform water governance;
 - 4) Revitalize agricultural water use;
 - 5) Manage urban and industrial demand; and
 - 6) Empower the poor and women in water resource management.
- To avoid a global water crisis, farmers will have to strive to increase productivity to meet growing demands for food, while industry and cities find ways to use water more efficiently.^[6]

Water conservation deals principally with techniques and practices for minimizing use of water whilst achieving desired objectives. Water conservation encompasses the policies, strategies and activities made to manage water resource as a sustainable resource, to protect the water environment, and to meet current and future human demand. Population, household size, and growth and affluence all affect how much water is used. Factors such as climate change will increase pressures on natural water resources especially in manufacturing and agricultural irrigation.

Water conservation programs involved in social solutions are typically initiated at the local level, by either municipal water utilities or regional governments. Common strategies include public outreach campaigns, tiered water rates, or restrictions on outdoor water use such as lawn watering and car washing. Cities in dry climates often require or encourage the installation of

xeriscaping or natural landscaping in new homes to reduce outdoor water usage.

In addition to raising consumer awareness of their water use, metering is also an important way to identify and localize water leakage. Water metering would benefit society in the long run it is proven that water metering increases the efficiency of the entire water system, as well as help unnecessary expenses for individuals for years to come. One would be unable to waste water unless they are willing to pay the extra charges, this way the water department would be able to monitor water usage by public, domestic and manufacturing services.

Some researchers have suggested that water conservation efforts should be primarily directed at farmers, in light of the fact that crop irrigation accounts for 70% of the world's fresh water use. The agricultural sector of most countries is important both economically and politically, and water subsidies are common. Conservation advocates have urged removal of all subsidies to force farmers to grow more water-efficient crops and adopt less wasteful irrigation techniques.

New technology poses a few new options for consumers, features such as full flush and half flush when using a toilet are trying to make a difference in water consumption and waste. Also available in our modern world is shower heads that help reduce wasting water, old shower heads are said to use 5-10 gallons per minute. All new fixtures available are said to use 2.5 gallons per minute and offer equal water coverage.

Household applications for conservation
Water-saving technology for the home includes:

1. Installing aerators or Flow Reducer (NFR) of less flow on taps/faucet and reducing water wastage.
2. Dual flush toilets created by Caroma includes two buttons or handles to flush different levels of water. Dual flush toilets use up to

67% less water than conventional toilets

3. Raw water flushing where toilets use sea water or non-purified water
4. Waste water reuse or recycling systems, allowing:
 - Reuse of graywater for flushing toilets or watering gardens
 - Recycling of wastewater through purification at a water treatment plant.
5. Rainwater harvesting
6. High-efficiency clothes washers
7. Weather-based irrigation controllers
8. Garden hose nozzles that shut off water when it is not being used, instead of letting a hose run.
9. Low flow taps in wash basins
10. Swimming pool covers that reduce evaporation and can warm pool water to reduce water, energy and chemical costs.
11. Installing water efficient showers at bathroom for bathing.
12. Using a bucket and sponge when washing the car rather than a running hosepipe

Commercial applications for conservation

Many water-saving devices (such as low-flush toilets) that are useful in homes can also be useful for business water saving. Other water-saving technology for businesses includes:

- Rain water harvesting
- Infrared or foot-operated taps, which can save water by using short bursts of water for rinsing in a kitchen or bathroom
- X-ray film processor re-circulation systems
- Cooling tower conductivity controllers
- Water-saving steam sterilizers, for use in hospitals and health care facilities
- Waterless car washes
- Waterless urinals

Agricultural applications for conservation

For crop irrigation, optimal water efficiency means minimizing losses due to evaporation, runoff or subsurface drainage

while maximizing production. An evaporation pan in combination with specific crop correction factors can be used to determine how much water is needed to satisfy plant requirements. Flood irrigation, the oldest and most common type, is often very uneven in distribution, as parts of a field may receive excess water in order to deliver sufficient quantities to other parts. Overhead irrigation, using center-pivot or lateral-moving sprinklers, has the potential for a much more equal and controlled distribution pattern. Drip irrigation is the most expensive and least-used type, but offers the ability to deliver water to plant roots with minimal losses. However, drip irrigation is increasingly affordable, especially for the home gardener and in light of rising water rates. There are also cheap effective methods similar to drip irrigation such as the use of soaking hoses that can even be submerged in the growing medium to eliminate evaporation.

As changing irrigation systems can be a costly undertaking, conservation efforts often concentrate on maximizing the efficiency of the existing system. This may include chiseling compacted soils, creating furrow dikes to prevent runoff, and using soil moisture and rainfall sensors to optimize irrigation schedules. Usually large gains in efficiency are possible through measurement and more effective management of the existing irrigation system. The 2011 UNEP Green Economy Report notes that "improved soil organic matter from the use of green manures, mulching, and recycling of crop residues and animal manure increases the

water holding capacity of soils and their ability to absorb water during torrential rains", which is a way to optimize the use of rainfall and irrigation during dry periods in the season.

Future of water resources management in agriculture

One of the biggest concerns for our water-based resources in the future is the sustainability of the current and even future water resource allocation. As water becomes more scarce the importance of how it is managed grows vastly. Finding a balance between what is needed by humans and what is needed in the environment is an important step in the sustainability of water resources. Attempts to create sustainable freshwater systems have been seen on a national level in countries such as Australia, and such commitment to the environment could set a model for the rest of the world.

The field of water resources management will have to continue to adapt to the current and future issues facing the allocation of water. With the growing uncertainties of global climate change and the long term impacts of management actions, the decision-making will be even more difficult. It is likely that ongoing climate change will lead to situations that have not been encountered. As a result, new management strategies will have to be implemented in order to avoid setbacks in the allocation of water resources.

Reference

1. Chartres, C. and Varma, S. Out of Water.
2. Grafton, Q.R. & Hussay, K. (2011) Water Resources planning and Management. New York Cambridge University Press.
3. Howard, K.W.F. (2003) Intensive uses of ground Water Challenges and opportunities. A.A. Balkema Publishers.
4. Moldan . D (ed.) Water for Food, Water for life A comprehensive Assessment of Water management in agriculture Earthscan/IWMI, 2007.
5. U S G S – Earth's Water Distribution.
6. Walmsly, N. ,& Pearce , G. (2010) Towards Sustainable Water Resources management: Bringing the Strategic approach up-to-date.

A Deconstructive Study Of Jacques Derrida's 'Defferance'

Randhir Singh

- Govt. College Jatauli-Haily Mandi (Gurgaon), Haryana.

Jacques Derrida (1930-2004) Algerian-born French philosopher is one of most influential thinkers of the latter part of the twentieth-century whose work has been extremely influential with literature and philosophy departments in Europe and America, giving rise to a philosophy and method of reading known as deconstruction. Derrida was an enormously prolific writer, and first came to attention with a sparse publication in 1967 (*Speech and phenomena; of Grammatology; Writing and Difference*) which makes a major turn in the evolution of post structuralism. These early works established his fundamental concern with language, text and meaning displayed his distinctively playful, "literary" style which continually draws attention to the rhetorical, figurative and metaphorical potential of misapprehension and miscommunication.

Derrida is known as the father of deconstruction, "the method of inquiry that asserted that all writing was full of confusion and contradiction, and that the author's intent could not overcome the inherent contradictions of language itself, robbing text-whether literature, history or philosophy-of truthfulness, absolute meaning and permanence."

Deconstruction designation a theory and practice of reading that questions and claims to "subvert" or "undermine" the assumption that the system of language provides grounds that are the adequate to establish the boundaries, the unity and the determinate meaning of a literary text. It is primarily directed against what Derrida has called the "metaphysics of presence" of "logocentrism" by this he means the dominant tradition of western philosophy and the logic upon which it is founded- a logic which he consequently attempts to reveal as dependent upon certain founding metaphors, rhetorical

gestures and self-fulfilling assumptions. It basically refers to the re-reading or breaking down of a text to show the multiple meanings at work within language. According to Derrida, a deconstructive reading

Must always aim at a certain relationship, unperceived by the writer, between what he commands and he does not command of the patterns of language that he uses... (It) attempts to make the not-seen accessible to sight. (Of Grammatology, 158) Derrida first uses the term "difference" in the 1963 paper "Cogito et historie de la flie." The term "difference" then played a key role in Derrida's engagement with the philosophy of Edmund Husserl in *Speech and Phenomena*. The term was then elaborated in various other works notable in his essay "Difference." It forms a central stand of his attack on the logic and values of traditional western philosophy what Derrida call "logocentrism." Difference derives from the latin verb *differre* and the French word *differer*, which in English have given rise to two distinct verbs: "to differ" and "to defer". Derrida claims that

"difference" is neither a word nor a concept... In the one case "to differ" signifies non-identity, in the other case it signifies the order of the same... (385)

Difference is made of deferring and deferring. The former indicates what one is not being the other or with difference rather than identity; while deferring is something delayed or postponed, or absence rather than presence. Derrida focuses on the difference between term and the spaces between words, rather than on the terms in themselves and any positive value they might otherwise be thought to have.

The (a) of difference is a deliberate "misspelling" of difference, though the two are pronounced identically. Derrida undertakes to

show that these all other attempts by western philosophy to establish an absolute ground in presence. Derrida expresses his alternative conception. That the play of linguistic meanings is “undecidable” in terms derived from Saussure’s view that in a sign system, both the signifiers and the signifieds and the signifieds owe their seeming identities to their difference from other speech sounds, written marks, or conceptual significations. From this view Derrida evolves his radical claim that the features that, in any particular utterance, would serve establish the signified meaning of word, are never present in their own identity, since both these features and their significations are nothing than a network of differences.

... the signified concept is never present in itself in an adequate presence that would refer only to itself. Every concept is necessarily and essentially inscribed in a chain or a system, within which it refers to another and to other concepts, by the systematic play of difference... (392).

“This is still the presence of what we called above the “transcendental signified” (Positions, 26). As Derrida says in another of his coinages, the meaning of any spoken or written utterance, by the action of opposing internal linguistic forces, is ineluctable disseminated that of having an effect of dispersing meanings among innumerable alternatives, and of negating any specific meaning. There is thus no ground, in the incessant play of difference that constitutes any language, for attributing a

decidable meaning. What is present in the mind is derived from something that can not be known as such, as a graspable presence or identity. According to Derrida

Difference can no longer be understood. According to the concept of “sign” which has always been taken to mean the representation of a presence and has been constituted in a system (of thought or language) determined on the basis of and in its view of presence. (391)

Deconstruction is therefore an activity of reading which remains closely tied to the text to the texts it interrogates, and which can never set up independently as a method or system of operative concepts. Derrida is said to have himself refused to give a definition of deconstruction:

“Deconstruction is to take an idea, an institution, or a set of values, and to understand its mechanisms by removing the cement that constitutes it” is an eminent critic’s definition. It aims of liberating language from the traditional western concept of text along with the way of dealing with it. It implies that the writer himself unbuilds whatever he builds.

“Difference” not only designates the theme that meaning is always deferred but offers in its own unstable meaning a graphic example of the process at work.

Reference

1. Abrams, M.H. *A Glossary of Literary Terms*. 7th Ed. New Delhi: Thomson, 2006. Print.
2. Attridge, Derek, *Reading and Responsibility: Deconstructions Traces*. Edinburgh: Edinburgh University, 2010. Print.
3. Derrida, Jacques. “Difference.” *Literary Theory: An Anthology*. Ed. Julie Rivkin and Michael Ryan. New Delhi: Blackwell, 2002. Print.
4. Barry, Peter. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural theory* Chennai: T. R. Publications. 2004. Print.
5. Derrida, Jacques. *Semiology and Grammatology*. Interview by Julia Kristeva. *Derrida: Positions*. London: Continuum. 2005. Print.
6. Norris, Christopher. *Deconstruction*. New York: Routledge, 2003. Print.

In-silico identification of highly up-regulated genes under drought stress conditions in wheat

• S.V.Kale
• B.T.Pawar

• Shri Muktanand college, Department of Botany, Ganagapur, Dist.Aurangabad (M.S.)

Abstract : We performed in silico analyses, including the identification of the different abiotic probesets and genes encoding proteins for abiotic stress. We also searched the databases that contain the microarray data for the genes that were analyzed for wheat in order to check their expression level under different growth conditions. The identification of candidate genes for drought tolerance that have a high potential to be used for breeding drought tolerant crops represents a challenge. The frequent climate change is leading to increased periods of low water availability as well as increasing demands for food in the coming years. This indicated the need for development of drought tolerant crops with high priority. Due to variable environmental conditions plants have developed diverse systems and mechanisms to survive and cope up with drought stress. Most of these plants represent drought escape or avoidance strategies like early flowering or low stomatal conductance that are not applicable in breeding for crops with high yields under drought conditions. Now a days robust research is ongoing, especially in cereals, to get solution from yield loss due to such abiotic factors.

1 .Introduction

Wheat (*Triticum aestivum* L.) is one of the most extensively consumed cereal crops worldwide (Farooq et al. 2011). Wheat produces its supreme yield potential only in stress free environments while environmental stress causes a decrease in this potential. Abiotic stresses are the major danger for wheat crop production and cause up to challenging threat with global distribution that directly reduces the growth and development of crop plants by disturbing normal biochemical processes and gene expression (Jones et al. 2003, Akram et al. 2004).

All the abiotic factors affects negatively with respect to yield and quality. Wheat is sensitive to a variety of abiotic stresses. In all abiotic factors, low water availability (drought stress), high salinity (salt stress), and high temperatures (heat stress) are considered to be the most

threatening abiotic stresses, which can compromise up to 80% of the attainable yield (Buchanan et al., 2000).

Drought is probably the most important abiotic stress limiting plant growth and crop productivity globally. The imperative to develop drought-resistant crops is intensifying due to increasingly limited water supplies for crop irrigation, in addition to stresses imposed by global climate change, such as elevated temperatures, changed precipitation patterns, and increased water deficit in arid and semi arid areas (White et al., 2004).

Conventional breeding methods for developing drought resistant wheat varieties resulting in slow progress due to complex nature of drought tolerance mechanism. New technologies for plant improvement and intended to overcome the negative impact of these stresses therefore, need to be urgently identified and implemented. Abiotic stresses and

their effects on plant productivity have attracted academic scientists as well as large and small Agriculture biotech companies. Plants respond to abiotic stresses at different levels in an avoidance-tolerance mode, which includes physiological and molecular changes. An important interest of plant biologists aims not only to better understand the adaptive response of plants to abiotic stress, but also to exploit this knowledge for the production of varieties that are better protected against the detrimental effects. Before the genomics era, classical or conventional breeding of plants with improved physiological characteristics was the only way to improve crop productivity. In the last 20 years, mapping of quantitative trait loci (QTL), genetic engineering, and their implementation in marker assisted (molecular) breeding have become increasingly important (Sreenivasulu *et al.*,2007; Witcombe *et al.*,2008).

Advances in genomics and bioinformatics have assisted researchers in elucidating the evolution of plant gene families. This information can contribute to a better understanding of the functional diversity of individual genes belonging to one family. Use of modern molecular biology tools for elucidating the control mechanisms of stress tolerance and for engineering stress tolerant plants is based on the expression of specific stress-related genes. To date, successes in genetic improvement of environmental stress resistance have involved manipulation of a single or a few genes involved in signaling/regulatory pathways or that encode enzymes involved in these pathways. (Jewell, 2010).

A large number of increasing number of genes transcripts and proteins have been correlatively implicated in stress response pathways, while their precise

functions in either tolerance or sensitivity remain unclear. Extensive efforts have also been devoted to the characterization of genes induced or up-regulated by abiotic stresses (Bray *et al.*, 2000).

In this study detailed bioinformatics analysis were carried out to identify highly up regulated probe sets by comparing different treatments viz drought, from the selected experiments. Data-search was carried out for finding target genes and homology across crop species. Also we carried out motif search in gene and promoter sequence and protein domain search to identify the gene function and Primer design for promising putative genes.

2. Materials and Methods

2.1. *In silico* analysis

For identification of highly expressed genes under drought stress, PLEXdb was used to identify highly up regulated probe sets by comparing different treatments viz. drought, from the selected experiments.

2.2. Functional categorization of drought responsive genes

Eight fold probe set data of all experiments will be generated by considering each and every combination of particular experiment. Then, probe sets will be deleted from the redundant ones in the same experiments and normalized probe sets will be compared. Among the probe sets, which are having frequency of occurrence of 3 and 4 times were considered for further study.

2.3. Data –search:

The expression data for the genes studied in different developmental contexts in wheat were obtained from PLEXdb (<http://www.plexdb.org>) (Wise *et al.*, 2007). Finding the full length genes, homology-search across crop species, Motif search in gene and promoter sequence and protein domain search to identify the gene function

2.4. Primer design for promising putative genes:

cDNAs were amplified with gene-specific primers which were designed using Primer5 software.

3. Results and Discussion

3.1) 8 fold probesets with different frequencies: Following probesets were identified in current studies while carrying out the insilico analysis of drought resistant genes in wheat. The total 87 probesets were identified with 247 grand total frequencies and experiments. In these with 2 frequency 53 probesets, with 3 frequency 21 probesets, with 4 frequency 6 probesets, with 5 frequency 1 probeset, with 6 frequency 3 probesets, with 7 frequency 1 probeset, with 9 frequency 1 probeset and with 15 frequency 1 probeset were identified.

3.2) Different 8 fold probesets with identified frequencies:

Sr. No.	Abiotic 8fold Probesets	Frequency
1	Ta.10774.2.A1_at	2
2	Ta.12654.1.S1_at	
3	Ta.14251.1.S1_at	
4	Ta.1456.1.A1_at	
5	Ta.16236.1.S1_at	
6	Ta.18239.1.S1_at	
7	Ta.18720.1.S1_a_at	
8	Ta.18720.1.S1_x_at	
9	Ta.18720.2.S1_x_at	
10	Ta.18720.3.S1_x_at	
11	Ta.21267.1.S1_s_at	
12	Ta.21348.1.S1_x_at	
13	Ta.21881.2.S1_a_at	
14	Ta.22049.1.S1_at	
15	Ta.22984.2.S1_x_at	
16	Ta.23989.1.A1_at	
17	Ta.24110.1.A1_s_at	

18	Ta.26280.1.S1_at	2
19	Ta.27719.1.S1_at	
20	Ta.2787.1.S1_at	
21	Ta.29375.1.S1_at	
22	Ta.2952.1.S1_at	
23	Ta.3162.1.S1_at	
24	Ta.4826.2.S1_at	
25	Ta.5198.2.S1_a_at	
26	Ta.5248.2.S1_x_at	
27	Ta.5539.1.S1_at	
28	Ta.5544.1.A1_at	2
29	Ta.5888.2.S1_at	
30	Ta.5888.2.S1_x_at	
31	Ta.5904.2.S1_at	
32	Ta.6059.1.S1_at	
33	Ta.6120.1.S1_at	
34	Ta.6219.2.S1_at	
35	Ta.7388.1.S1_at	
36	Ta.7724.3.S1_at	
37	Ta.7963.1.S1_x_at	
38	Ta.7963.2.S1_x_at	
39	Ta.9389.2.S1_at	
40	Ta.9590.1.S1_at	
41	Ta.9671.2.S1_at	
42	Ta.9671.3.S1_a_at	
43	TaAffx.105521.1.S1_at	
44	TaAffx.143995.17.S1_s_at	
45	TaAffx.144000.1.S1_x_at	
46	TaAffx.28156.1.S1_at	
47	TaAffx.34169.1.S1_at	
48	TaAffx.40031.1.S1_at	
49	TaAffx.43554.1.S1_at	
50	TaAffx.53723.2.S1_x_at	
51	TaAffx.79218.1.S1_at	
52	TaAffx.79227.1.S1_at	
53	TaAffx.79227.1.S1_x_at	

54	Ta.14247.1.S1_at	3
55	Ta.14247.2.S1_at	
56	Ta.14247.2.S1_x_at	
57	Ta.19142.1.S1_at	
58	Ta.20509.1.S1_x_at	
59	Ta.20519.1.S1_at	
60	Ta.20830.1.A1_at	
61	Ta.22984.1.S1_x_at	
62	Ta.24158.1.S1_a_at	
63	Ta.26049.1.S1_a_at	
64	Ta.26907.1.S1_at	
65	Ta.28533.1.S1_at	
66	Ta.3696.3.S1_a_at	
67	Ta.5149.1.A1_at	
68	Ta.5829.1.S1_at	
69	Ta.5888.1.S1_s_at	
70	Ta.64.1.S1_at	
71	Ta.7388.2.S1_a_at	3
72	Ta.7388.2.S1_x_at	
73	TaAffx.46097.2.S1_at	
74	TaAffx.79139.1.S1_at	
75	Ta.12657.1.S1_at	
76	Ta.13396.1.S1_at	
77	Ta.22766.1.S1_a_at	4
78	Ta.9389.1.S1_at	
79	Ta.9389.1.S1_x_at	
80	Ta.9717.1.A1_x_at	
81	Ta.13255.1.S1_at	5
82	Ta.2638.1.S1_at	
83	TaAffx.124475.1.A1_at	6
84	TaAffx.43393.1.S1_at	
85	Ta.9717.1.A1_a_at	7
86	Ta.1165.1.A1_at	9
87	Ta.245.1.S1_at	15

3.3) Abiotic stress probesets identified are:

Ta.10774.2.A1_at,Ta.12654.1.S1_at,Ta.14251.1.S1_at,Ta.1456.1.A1_at,Ta.16236.1.S1_at,Ta.18239.1.S1_at,Ta.18720.1.S1_at, Ta.18720.1.S1_x_at, Ta.18720.2.S1_x_at, Ta.18720.3.S1_x_at, Ta.21267.1.S1_s_at,Ta.21348.1.S1_x_at,Ta.21881.2.S1_a_at,Ta.22049.1.S1_at, Ta.22984.2.S1_x_at,Ta.23989.1.A1_at,Ta.24110.1.A1_s_at,Ta.26280.1.S1_at, Ta.27719.1.S1_at, Ta.2787.1.S1_at.

These probesets were identified with sequences. The sequences are not given in this article. During the analysis, it is observed that not all the probesets analysed by microarray have corresponding probesets. There are three major reasons for this. Firstly, microarray data available for wheat are still limited and less openly accessible. Second, given the size and complexity of wheat genome, the wheat Affymetrix 61 K GeneChip® can only cover a limited number of genes on wheat genomes. Thirdly, due to the frequent update of the probeset database, some probeset clusters were retrieved, the ESTs in the clusters might be retracted or distributed to other new clusters (<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/UniGene/help.cgi?item=FAQ>), and the microarray data couldn't catch up with the update of probesets so there will be lots of probesets. Due to these limitations, the number of seed-specific genes identified with the combined methods could be less than the actual numbers. Despite these challenges, microarray data provides valuable information for the validation of the insilico analysis results, especially for the genes with corresponding specific probesets.

4. Conclusion: The genes that are significantly up or down regulated in a drought tolerant cultivar when compared to a susceptible cultivar can serve as direct

gene or transcriptional factors for drought tolerance. For development of plants for drought and salt stress tolerance, transcription factors are being widely used to genetically engineering crop plants. There are multiple genes involved in drought stress response pathway and these helps to regulate in the expression of the drought resistant proteins. This enhances the drought tolerance as well as to other multiple stresses. In the study, we have found many genes insilico, which are expressed in drought tolerant genotype under drought stress conditions. Further characterization of the insilico identified genes with transcription factor could be used for genetic transformation of wheat crop for abiotic stress tolerance.

Reference

1. Akram HM, Iqbal MS, Saeed M, Yar A, Ali A, Sahi K, Nadeem MA (2004): Drought tolerance studies of wheat genotypes. *Pak J Biol Sci* 7,90–92..
2. Bray EA, Bailey-Serres J, Weretilnyk E. (2000). Responses to abiotic stress. In: Buchanan BB, Gruissem W, Jones RL, eds. *Biochemistry and molecular biology of plants*. Rockville: *American Society of Plant Physiologists*, 1158 - 1203.
3. Buchanan BB, Gruissem W, Jones RL. (2000). *Biochemistry and Molecular Biology of Plants*, American Society of Plant Physiologists, Rockville, Mary-land, pp 1158-1201.
4. Farooq J, Khaliq I, Ali MA, Kashif M, Ali Q, Rehman A, Naveed M, Nazeer W, Farooq A, (2011): Inheritance pattern of yield attributes in spring wheat at grain filling stage under different temperature regimes. *Aust J Crop Sci* 5, 1745–1753.
5. Jewell MC, Campbell BC, Godwin ID. (2010). “Transgenic plants for abiotic stress resistance,” in *Transgenic Crop Plants*, C. Kole *et al.*, Ed., Springer, Heidelberg, Germany.
6. Jones C Jacobsen J, Wraith J (2003): The effects of fertilization on drought tolerance of malt barley, pp. 88–93. Western Nutrient Management Conference, Salt Lake City, UT.
7. Sreenivasulu N, Sopory SK, Kishor PBK. (2007). Deciphering the regulatory mechanisms of abiotic stress tolerance in plants by genomic approaches. *Gene*. **388**(1–2),1–13.
8. White JW, McMaster GS, Edmeades GO. (2004). Physiology, genomics and crop response to global change. *Field Crops Research* 90, 1–3.
9. Wise RP, Caldo RA, Hong L, Shen L, Cannon EK, Dickerson JA: BarleyBase/PLEXdb(2007). A Unified Expression Profiling Database for Plants and Plant Pathogens. In *Plant Bioinformatic-Methods and Protocols*. Volume 406. Edited by: Edwards D. Totowa, NJ: Humana Press; 347-363.
10. Witcombe JR, Hollington PA, Howarth CJ, Reader S, Steele KA.(2008). Breeding for abiotic stresses for sustainable agriculture. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 363,703-716.

✍ . . . वर्तिका नन्दा और प्रज्ञा पवार के कविता का तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. बाबासाहेब कोकाटे

• हिन्दी विभाग अध्यक्ष, बलभीम महाविद्यालय, बीड, महाराष्ट्र

वर्तिका नन्दा मीडिया में सक्रिय कार्यरत है, उन्हें राष्ट्रपती पुरस्कार से सम्मानित किया गया है। प्रज्ञा पवार मराठी भाषा की साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त कवयत्रि है। दो अलग भाषाएँ तथा दो अलग प्रदेशों में यह कवयत्रियाँ अपना साहित्य धर्म निभाने में सक्रिय हैं। अपनी खास शैली तथा विचारधारा के सशक्त हस्ताक्षर के रूप में वे दोनों भी बहुश्रुत हैं। केवल पुरस्कार प्राप्त कर लेना यह उनकी पहचान न होकर सामाजिक विषयों के प्रति संवेदना रखना और चिंतनशील विचारों से समाज में चेतना जगाने का महत्वपूर्ण कार्य इन कवयत्रियों के द्वारा निरंतर होते रहता है। इन दोनों कवयत्रियों के रचनाओं का तुलनात्मक अध्ययन हमें हिन्दी साहित्य को अनेक दृष्टिसे संपन्न करने के लिए उपयुक्त होगा। इस शोध आलेख की मर्यादा को ध्यान में रखते हुए इन दोनों कवयत्रियों की केवल एक एक साहित्य कृति का अध्ययन करने की चेष्टा की गयी है।

वर्तिका नन्दा का कविता संग्रह है 'थी-हूँ-रहूँगी' और प्रज्ञा दया पवार के कविता संग्रह का शिर्षक है 'दृश्यांचा ढोबळ समुद्र।' दोनों भी कवयत्रियों ने अपने कविता संग्रहों की शुस्वातं दीर्घ कविता से की है जो कि इन कविता संग्रहों की मुख्य कविता तो है ही वह साथ साथ इन कवयत्रियों के चिंतनशीलता तथा सामाजिक प्रतिबद्धता का परिचय करवाती हैं।

महिला अपराध केंद्रित कविताएँ लिखने वाली कवयत्रि वर्तिका नन्दा स्त्री पर हो रहे अत्याचार पर पुलिस थानों में आमतौर पर दिखाई देने वाले दृष्य को लेकर लिखती है 'नीना का पति शादि के बाद फरार/रविना का दहेज के लिए मारता हर शाम/और श्यामा का पति उसे घर के अंदर आने नहीं देता/गर्भवती श्यामा अब बाहर

रहती है। पति कहता है पैसा आएगा तभी आ सकेगी वो अंदर राधा के पति की तो तीसरी शादी है। पहली दो घर पर जलि और मरी मिली थीं। पर उनके जेवर सलामत थे। और राधा का पति भी। अब बारी राधा की है। वो जानती है, इसलिए इस बेंच पर है। कानून बताएगा उसे आज भी अभी वो जलाई तो नहीं गई न।'¹

नानकपूरा थाने में अन्यायग्रस्त महिलाओं की कतार का दृष्य समाज की ओछी मानसिकता एवं कानून की रखवाली करने वालों का असंवेदनशील व्यवहार का मानों दर्पण है। यह व्यवहार एक दृष्टिसे अपराधीयों को प्रोत्साहन दिलाने का काम करता है।

प्रज्ञा दया पवार महिलाओं के प्रति हो रहे सर्वाधिक भयावह अन्याय का जिक्र अपने दीर्घ कविता में करती है। उनकी कविता 'लव इन द टाईम ऑफ खैरलांजी' समाज की क्रूर मानसिकता का ज्वलंत उदाहरण है। दिसत नाही मला एक ही विश्वासत्मक विधान मला दिसतो प्रियंका भोतमांगेचा छाटलेला स्तन कोवळा।

माय लेकीवर आली पाळीने। निघुण बलात्कार करणाऱ्या आपल्याच नवऱ्याला, भावाला, बापाला, मुलाला चुलत्याला, पुतण्याला। टाळ्या वाजवून प्रोत्साहन देणाऱ्या खैरलांजीतल्या आया बहिणी।'²

यह वास्तव है कि महाराष्ट्र के खैरलांजी गांव में दलित परिवार पर तथा उनकी स्त्रियों पर हुए अत्याचार की प्रतिक्रिया देश में उतनी गंभीरता से प्रकट नहीं हुई है, जितनी वह दिल्ली के निर्भया प्रकरण में हुई है। यहां बड़े मुलभूत प्रश्न दलित जगत के मानस पर स्वाभाविक ही प्रकट होते हैं- कि क्या खैरलांजी प्रकरण में प्रिंट मीडिया की सुर्खिया तंग दिल होकर सिंकुड गयी थी? क्या

इलेक्ट्रॉनिक मीडिया की रोशनी अपने चकाचौंध के कारण अपने विवेक को अंधा कर गई थी? कभी ऐसा महसूस होता है कि प्रज्ञा पवार की कविता के दृष्य में तालियाँ बजाती औरतों के पीछे यहाँ का मीडिया और निर्भया कांड में दिल्ली के सडकों पर मोमबत्तियाँ लेकर उतरे निर्भया कांड का विरोध करने संघटन मोम बत्तियाँ बुझाकर अदृष्य रूप में खड़े तो नहीं हुए हैं।

रमणिका गुप्ता के अनुसार ``समाज के नजर में भी और स्वयं नारियों की नजर में भी दलित नारी मनुष्य नहीं, एक वस्तु मानी जाती है जो सबके उपयोग के लिए बनी है। सर्वण स्त्री दृष्टि में दलित स्त्री दृष्टि शामिल नहीं है, यह भी एक तथ्य अधारित सत्य है।``³

वर्तिका नन्दा ने बलात्कार इस विषय को लेकर अपनी विद्यावाचस्पती की उपाधी हासिल की है लेकिन उनका कविता संग्रह `थी हूँ रहूँगी...` में बलात्कार जैसी घटना पर कोई विशेष टिपणी नहीं है। प्रज्ञा पवार खैरलांजी जैसे प्रसंग हो या अन्य कहा भी हुए इस घणित अत्याचार को निजी जख्म के रूप में देखती है। वह कविता में कहती है।

``तुम्ही कधी बघितला आहे। सामूहिक बलात्कार झालेल्या बाईचा चेहरा? खरवडून काढलेल्या तिच्या स्वप्नांना?``

ती दलित आहे। ती मुसलामन आहे। तामील आहे नि बंगाली ती हिन्दू आहे नि शिख। आदिवासी, कोल्हाटी, पारधी, कैकाडी``⁴

प्रज्ञा पवार अपनी इसी कविता के माध्यम से कहती है कि स्त्री पुरुषी अहंकार का आसान लक्ष्य (Self Target) है।

``बाई-अस्मिता। बाई-समूहाची इभ्रत। बाई-सूड उगवण्याची जागा। बाई-समाज शरीर। बाई बाईपणाची रिती जागा``⁵

प्रज्ञा पवार का अनुभव विश्व उनका खुद का परिवेश है वह ऐसा परिवेश है जो पारंपारिक सामाजिक संरचना का शिकार है, जहां अपने हकों से वंचित लोग इर्द गिर्द है। जिन्हे अन्याय, अभाव और नकारात्मकता का सदैव सामना करना पड़ता है। दुसरी ओर वर्तिका नन्दा का अनुभव विश्व प्रज्ञा पवार की तुलना में बहुत

अधिक संपन्न है। एक पत्रकार होने के नाते समाज की हर घटना से उनका रूबरू परिचय होते रहता है। उनकी विशेषता है कि वह अपराध पत्रकारिता का साहसपूर्ण कार्य नित्य करती है। वह अपने संवेदना से समाज में घट रहें असामाजिक कृत्यों से ग्रसित लोगों के प्रति सहानुभूती रखती है। वर्तिका नन्दा एक सक्रिय महिला पत्रकार एवं सशक्त पार्श्वभूमी के होते हुए भी महसूस करती है कि, -

``मैं और हूँ। अकेली हूँ। चाहे पत्रकार हूँ डॉक्टर या वकील। मैं दुनियाभर के सामने फौलादी हो सकती हूँ। पर अपने कमरे में शीशे के सामने। मेरा जो सच है। वह सिर्फ मुझे ही दिखता है``⁶

जब महिला लेखिकाएँ स्वयं स्त्री को केवल स्त्री की दृष्टीसे देखती है, तब समाज को भी चाहिए कि उसी तरह का भाव अपने आप में उत्पन्न करें। उच्च नीचता के आधार पर अपनी सावधान प्रक्रिया व्यक्त करने की परंपरा दूसरों के घर लगी उस आग में इंधन डालने के बराबर हैं जो देर सवेर हमारे घर तक पहुँच जाती है।

वर्तिका नन्दा लिखती है - ``तुम सोचते हो/मैं कविताएँ लिखती हूँ। भूल जाते हो। ये कविता नहीं आत्मकथा है। इसमें मेरी ही आत्मा है। अपना कथन है``⁹

अपराधी तो होता ही है अर्धर्मि। खैरलांजी और उसके बाद निर्भया का घटनाक्रम एवं अपराध करने का तरिका देखते हुए यह बात सिद्ध होती है।

मराठी भाषा के साहित्य समिक्षक भालचंद्र नेमाडे के अनुसार `दृश्यांचा ढोबळ समुद्र` इस कविता संग्रह में प्रज्ञा पवार ने लिखी कविताएँ दलित कविताएँ नहीं कहलाती, खैरलांजी की दीर्घ कविता भी एक स्त्री के नाते, एक नागरिक के नाते अनुभूती है। यह नेमाडेजी ने कविता संग्रह पर अपनी प्रतिक्रिया व्यक्त करते हुए बड़े स्पष्ट रूप से कही है।

लेकिन समाज की आम मानसिकता क्या है यह बात दामोदर मोरे की कविता में दिखाई देती है।

``एक छात्र पुछता है। अरे यह कवि है....।`` इसे मैंने देखा है। दुसरा छात्र कहता है - यह बात दामोदर मोरे की कविता में दिखाई देती है।

‘एक छात्र पुछता है। अरे यह कवि है....। इसे मैंने देखा है। दुसरा छात्र कहता है - नहीं रे वह कवि नहीं। महार का लडका है। महार वाडे में मैंने देखा है’^६

यह बड़ा गंभीर वास्तव है कि छात्रों के मुह की बात हमारे संस्कार कैसे हैं और हमारा कल कैसा होगा इसबात की ओर इशारा करता है। इसलिए साहित्यकारों का सामाजिक दायित्व कितना आव्हानात्मक है इस बात को हम समझ पाते हैं। ऐसे समय में वर्तिका नन्दा और प्रज्ञा पवार का कार्य बड़े ही धैर्य का है।

वर्तिका नन्दा ‘थी हूँ रहूँगी’ इस कविता संग्रह के माध्यम से स्त्री के अनेकों सामाजिक समस्याओं को छुती है।

‘मरजानी’ कविता के माध्यम से स्त्री का त्याग औरों के लिए कोई मायने नहीं रखता, इस बात की ओर संकेत होता है। मंगलसूत्र कविता में -

‘पति को याद नहीं रहता। पत्नी का जन्म दिन उसकी पसंद ना पसंद

परमेश्वर की यादाश्त सही हो। यह कोई शर्त तो नहीं’

वर्तिका नन्दा स्त्री समस्या पर लिखती है-

‘राशन या पाती की कतार में खडे लोग नहीं है यह।

यह किसी अपने से मिली थकान हताश, उदासी अपमान की कतार है। एक बिखरी कतार।

बुझी आँखों की कतार। डरी-कातर लाचार’^{१०}

इस कतार में खड़ी स्त्री की समस्याएँ भले ही अलग हो, लेकिन उनकी समस्या का एक ही मुल कारण है और वह है ‘स्त्री’ होना। परंपरा ने औरतों को लाचार बनाया है। राशन या पानी की कतार में खडे नहं रहने के बावजूद - यह स्त्रीयां राशन और पानी के लिए खडे हुए गरिबों का प्रतिनिधीत्व करती है। परंपरा के चलते व्यवस्था ने महिलाओं को आर्थिक दृष्टि से नेस्तनाबुत करने का काम किया है, उन्हें आर्थिक परालंबीत्व में डाला है, वही मानसिकता पुरुषों में गहरे भिनि हुई है। पुलिस थानों में न्याय की गुहार लगाने वालों की कतार केवल गरिब, आर्थिक दुर्बल महिलाओं को ही लगाना

पड़ती है। अपनी अर्धांगी को गर्भवती होने के बावजूद घर से बाहर करना या फिर हो बिवियाँ को जला देने के बाद भी और खुद के जीवन को खतरा होते हुए भी पति के साथ रहने की मजबुरी अधिकतर आर्थिक दृष्टिसे परावलंबीत स्त्री की ही हो सकती है।

वर्तिका नन्दा की तुलना में प्रज्ञा पवार की कविता स्त्री समस्या के अन्य पहलुओं को दुती हुई कम से कम ‘दृश्यांचा ढोबळ समूद्र’ इस कविता संग्रह में नहीं दिखाई देती, प्रज्ञा पवार की कविता ‘सेल्फ आयडेंन्टीटी’ अर्थात स्वयं की मनुष्य के रूप में पहचान कराने के लिए संघर्षरत दिखाई देती है। यह भी बात काफी महत्वपूर्ण है कि स्वयं की पहचान स्त्री जबतक कहा नहीं जायेंगी तब तक वह अपने खिलाफ हो रें अन्याय को परास्त करने के लिए सिध्द नहीं हो पायेंगी। प्रज्ञा पवार का बगावत का निशान स्त्री को दिशा पहचाने के काम आयेंगी।

कोई विषय लेकर कुछ कविताएँ संग्रह में न होने से कवि का कवयत्रिकों के भुमिका पर प्रश्न लगाना वैयक्तिक मर्यादा हो सकती है फिर भी वर्तिका नन्दा और प्रज्ञा पवार के प्रस्तुत कविता संग्रह की तुलना निम्न प्रकार से हो सकती है।

समानताएँ :

- * महिलाओं के प्रति तिव्र संवेदना हैं।
- * योन उत्पिडन की समस्या पर भाष्य किया गया है।
- * कानून की व्यवस्था पर नाराजी पायी गई है।
- * कवयत्रियाँ ने समाज की प्रहरी की भुमिका निभाई है।
- * कवयत्रियों ने दुख दर्द से बेजार एवं गुंगे को अपनी आवाज दी है।

असमानताएँ : वर्तिका नन्दा :

- * कविता में प्रस्तुत नागरी परिवेश है।
- * पुरुष सत्ता की मारी महिलाएँ पाई गयी है।
- * अपराधीयों को समाज हीन भावना से देखता है।
- * स्त्री के प्रति हिंसा का अस्पष्ट एवं निर्देशात्मक स्पष्टीकरण है।

- * अन्याय ग्रस्त स्त्रीयों के प्रति सहानुभूति की भावना।

प्रज्ञा पवार :

- * कविता में प्रस्तुत परिवेश ग्रामीण तथा नागरी भी पाया गया है।
- * सामाजिक अधिसत्ता की मारी दलित स्त्री की व्यथा है।
- * अपराधीयों को सामाजिक प्रोत्साहन एवं संरक्षण जैसा वातावरण दिखाई देता है।
- * स्त्री के प्रति हिंसा का प्रकटीकरण अत्याधिक स्पष्ट है।
- * अन्याय ग्रस्त स्त्रियों के प्रति सहानुभूति की भावना।

निष्कर्ष :-

ऐसा प्रतीत होता है कि देशकाल संस्कार एवं वंशिक परिवेश के चलते स्त्री पर हो रहे अन्याय के प्रति वर्तिका नन्दा की कविता को अधिक स्पष्ट रूप से अभिव्यक्त होने की आवश्यकता है। क्योंकि स्वयं प्रभावी मीडिया के सुत्र में अपना कर्तव्य निर्वाह करते हुए वह बड़े पैमाने पर सामाजिक मानसिकता पर प्रभाव उत्पन्न करा सकती है। अगर वर्तिका नन्दा की अभिव्यक्ति स्त्री के चुपचाप बढ़ते आंसू हैं तो प्रज्ञा पवार की अभिव्यक्ति स्त्री की कराह, उसका रूदन है। प्रज्ञा पवार की कविता हाथ में बगावत का निशान उठाए हुए है। लेकिन प्रज्ञा पवार की अत्याधिक स्पष्टता उसके प्रचार प्रसार में मर्यादा का कारण बन सकती है। समाज के भेदभावपूर्ण मानसिकता के कारण, सक्षम होने के बावजूद प्रज्ञा पवार की कविता गहरा प्रभाव उत्पन्न करने के लिए पर्याप्त नहीं है।

...✍

संदर्भ

- (१) थी हूँ रहूँगी - वर्तिका नन्दा - राजकमल प्रकाशन (२०१२) - पृ.क्र. ११/१२
- (२) दृश्यांचा ढोबळ समुद्र - प्रज्ञा पवार - पॉप्यूलर प्रकाशन (२०१३) - पृ.क्र. ०४
- (३) दलित चेतना : साहित्य एवं सामाजिक संस्कार - शितयालज प्रकाशन (२०००) - पृ.क्र. ३६
- (४) दृश्यांचा ढोबळ समुद्र - प्रज्ञा पवार - पॉप्यूलर प्रकाशन (२०१३) - पृ.क्र. २०/२१
- (५) दृश्यांचा ढोबळ समुद्र - प्रज्ञा पवार - पॉप्यूलर प्रकाशन (२०१३) - पृ.क्र. २१/२२
- (६) थी हूँ रहूँगी - वर्तिका नन्दा - राजकमल प्रकाशन (२०१२) - पृ.क्र. ४३
- (७) थी हूँ रहूँगी - वर्तिका नन्दा - राजकमल प्रकाशन (२०१२) - पृ.क्र. १३१
- (८) सदियों के बहने तक - दामोदर मोटे- अखिल भारतीय साहित्य परिवार (२०१२) - पृ.क्र. ४३
- (९) थी हूँ रहूँगी - वर्तिका नन्दा - राजकमल प्रकाशन (२०१३) - पृ.क्र. ३४/३८
- (१०) थी हूँ रहूँगी - वर्तिका नन्दा - राजकमल प्रकाशन (२०१३) - पृ.क्र. ११

✍ ... संस्कृत का ऐतिहासिक एवं संरचनात्मक परिचय

पुजा दहिया

- राजकीय महाविद्यालय, जटाउली, हेली मंडी गुडगाव, हरियाणा

संस्कृत की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

भारतीयों के लिए तो 'संस्कृत' एक ऐसा महत्वपूर्ण शब्द है। जिसके बिना इस देश के सांस्कृतिक एवं भाषायी इतिहास की कल्पना भी नहीं की जा सकती, इसी के उपादानों से तो इस देश की संस्कृति एवं भाषाओं का प्रतिनिधित्व करती है। जो कि इसके इस प्रदेश में पहुंचने से पूर्ण यहां विद्यमान थी। भाषायी इतिहास की दृष्टि से संस्कृत का इतिहास बहुत प्राचीन है। यह विश्व की सभी भाषाओं से अधिक दीर्घकालीन है। अपने वैदिक काल के स्वरूप को प्राप्त करने से पहले यह भाषा अपने इतिहास का लंबा रास्ता पार कर चुकी थी। भारतवर्ष में हमें इसका लगभग 3500 वर्ष पुराना इतिहास अपने प्रविच्छिन्न रूप में प्राप्त होता है। इसके अलावा भारत-ईरानी मूल के रूप में इससे पूर्व का लगभग 1000 वर्ष का इतिहास भी हमें इस रूप में उपलब्ध हो जाता है।

सामान्यतः 'संस्कृत' का अभिप्राय उस पूर्ण विकसित भाषायी रूप से है जो संस्कृत साहित्य के सृजन के लिए तथा उनके बाद के युग में इस देश में प्रयुक्त होता है, किन्तु इसके भाषायी इतिहास को समझने तथा इसके विकास-क्रम को देखने के लिए इनका प्रयोग उस विस्तृत अर्थ में किया जाता है, जिसके

अन्तर्गत इसके पूर्ववर्ती रूपों विशेषकर वैदिक संस्कृत का भी समावेश हो जाता है।

स्थान पर कहा गया है कि जो भाषा सीखना चाहता है। उसे उत्तर की ओर जाना चाहिए या फिर जो उस दिशा से आता हो उससे उसे भाषा सीखनी चाहिए। प्राचीन भारत में धार्मिक ग्रंथों के अतिरिक्त गणित, राजनीति, ज्योतिष, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र, दर्शन शिल्प, रसायन आदि सभी विषयों का भी इसी भाषा के माध्यम से होने लगा। 'संस्कृत' ही उस काल की शिष्ट भाषा थी।

यद्यपि आधुनिक भाषा वैज्ञानिक अनुसंधानों के आधार पर संस्कृत का उद्गम भारोपीय मूल स्रोत से हुआ है, किन्तु इसे पूर्व भारतीय परम्परा में इसका उद्गम वैदिक भाषा से ही माना जाता है। स्वयं 'ऋग्वेद' में और 'काव्यादर्श' में इसे 'दैवी वाग्' कहा गया है। भाषा के अर्थ में 'संस्कृत' शब्द का प्रयोग सर्वप्रथम वाल्मिकी रामायण में पाया जाता है। भारत आर्य-भाषा की जननी के रूप में संस्कृत का प्राचीनतम रूप ऋग्वेद में देखने को मिलता है। वैदिक साहित्य के उत्तरवर्ती रूपों में इनके विकसित रूपों के दर्शन होते हैं। निरुक्तकार यास्क के समय तक आते-आते इसका यह वैदिक रूप काफी बदल गया। स्वयं पाणिनी ही 'छंदस्' (वैदिक) एवं 'भाषा' (लौकिक) के रूप की संरचना के अन्तर का

स्पष्ट निर्देश करते हैं। कात्यायन और पतंजलि के समय तक तो दोनों में भेद और भी अधिक बढ़ गया।

महाभाष्य के प्रारम्भ में ही 'अथ शब्दानुशासनम्' पर लिखते हुए उन्हें 'केषां शब्दनाम् ? लौकिकानां वैदिकानां च' कह कर दोनों का स्पष्ट रूप से पृथक-पृथक निर्देश करना पड़ता था। वैदिक तथा लौकिक भाषाओं की तुलना करने पर देखा जाता है कि इन दोनों में ही ध्वनि प्रक्रिया, रूपरचना, वाक्य रचना एवं शब्दार्थों की दृष्टि से पर्याप्त अन्तर था।

भारत में भाषा-वैज्ञानिक अध्ययन प्राचीनता।

भारतीय मनीषियों की भाषा-वैज्ञानिक के विकास-क्रम दृष्टि से तीन भागों में बांटा गया है। (1) यास्क पूर्वकाल (2) पाणिनी काल (3) उत्तरवर्ती काल।

यास्क पूर्व काल

भाषा विषयक चिंतन की परम्परा ऋग्वेद काल से ही मिलने लगती है। जगत् की उत्पत्ति के साथ-साथ भाषा की उत्पत्ति का भी विवेचन पाया जाता है। वाणी की उत्पत्ति के विषय में कहा गया है-समाज के लिए वाणी की उत्पत्ति हुई, देवताओं ने इसे उत्पन्न किया।

भाषा का शुद्ध प्रयोग के सम्बंध में वृहस्पति आंगिरस ऋषि का कथन है कि-'जैसे बुद्धिमान लोग सत्तू को छाननी से छानकर काम में लाते हैं, वैसे ही वे लोग वाक् को मन में छान कर सम्यक विचार से निर्दोष से छानकर उसका प्रयोग करते हैं। ऐसी वाणी का प्रयोग कुछ सज्जन लोग करते हैं। इस प्रकार की वाणी कल्याणकारी होती है। ऋग्वेद के एक मंत्र (3.34.10) पर भाष्य करते हुए

वैकट माधव का कथन है कि इंद्र ने अव्याकृत भाषा का व्याकरण बनाया था। इस बात की पुष्टि उत्तरवर्ती वैदिक साहित्य में पाए जाने वाले संदर्भों से भी होती है। भारतीय आचार्यों ने शिक्षाओं की गणना प्रमुख वेदांगों में की है। वस्तुतः 6 वेदांगों-शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद, ज्योतिष में से 4 का संबंध प्रत्यक्षतः भाषा के साथ है। इनमें से शिक्षा का प्रथम स्थान है। 'शिक्षा' शब्द का सर्वप्रथम उल्लेख 'ऐतिरेय ब्राह्मणा' में तथा इसके क्षेत्र का सर्वप्रथम व्याख्यान 'तैत्तिरीय उपनिषद्' में पाया जाता है।

पाणिनीकाल

यास्काचार्य के बाद महान वैयाकरण 'शाकटायन' ने अपने प्रसिद्ध सिद्धान्त सूत्र 'सर्वाणि नामानि प्रख्यात जानि' कह कर संस्कृत भाषा के शब्दों की व्युत्पत्ति एवं ग्रंथ का रहस्य खोल दिया। वस्तुतः यास्क के समय तक भाषा-विवेचन का कार्य वैदिक संस्कृत तक ही सीमित था। यास्क से लेकर पाणिनी तक के युग में पर्याप्त भाषा विवेचन हुआ। ऐसा अनुमान लगाया जाता है। इसमें आठ व्याकरण सम्प्रदायों का प्रचलन था-ऐन्द्र, चान्द्र, सारस्वत, शाकटायन, आपिशलि, कपिश, कौमार एवं काशकृत्स्न। भारतीय भाषाशास्त्र के क्षितिज में प्राचार्य पाणिनी का अवतरण एक ध्रुव तारे के समान है। प्रसिद्ध भाषाशास्त्री एल. ब्लूमफील्ड का कथन है कि पाणिनी की देन व पाणिनी का ग्रंथ मानवीय प्रतिमा का एक सर्वोत्तम स्मारक है। संस्कृत भाषा के वर्णन अथवा संस्कृत भाषा को नियमबद्ध करने के लिए पाणिनी के सूत्र-बीजगणित के जटिल सूत्रों की भांति है। हमारे प्रसिद्ध वैयाकरण जयादित्य ने भाषा विवेचन के कार्यों में आचार्य

की सूक्ष्मेक्षिका की प्रशंसा करते हुए कहा था—'सूत्रकार (पाणिनी) की दृष्टि बड़ी सूक्ष्म है। वे साधारण स्तर की भी उपेक्षा नहीं कर सकते हैं।'

उत्तरवर्ती काल

पाणिनी के बाद में अनेक भाषाशास्त्री हुए जिन्होंने पाणिनी के कार्यों को आगे बढ़ाया। संस्कृत भाषा के मौलिक ढांचे का विश्लेषण आचार्य पाणिनी कर चुके थे। उत्तरवर्ती आचार्यों ने पाणिनी तथा उनके समय के बीच भाषा में होने वाला परिवर्तन जो कि भाषा के विकास के इतिहास में होने वाले परिवर्तन विशेषतः महत्वपूर्ण कहे जा सकते हैं। पाणिनी के बाद दूसरा नाम वार्तिककार कात्यायन का आता है। इसका समय लगभग 350 ई. पूर्व माना जाता है। आचार्य कात्यायन को अतिरिक्त और किसी की कृति उपलब्ध नहीं होती। कैयट इनके वार्तिकों को 'व्याख्यान सूत्र' कहते हैं। वार्तिकार ने अपने वार्तिक सूत्रों के द्वारा भाषा के उन रूपों को नियमबद्ध किया जो कि लगभग इन दो सौ वर्षों के बीच अनेक ध्वन्यात्मक परिवर्तनों एवं भाषायी सम्मिश्रणों के कारण संस्कृत भाषा के अंग बन चुके थे। पतंजलि का समय 150 ई.पू. माना जाता है। मौलिक चिंतन की परम्परा को आगे बढ़ाने वाले आचार्यों में 'वाक्यपदीय' के रचयिता भर्तृहरि का नाम अवश्य उल्लेखनीय है। इसके अतिरिक्त अन्य उल्लेखनीय आचार्य हैं। ध्वनि प्रक्रिया—ध्वनि प्रक्रिया में अन्तर बताया गया है।

1. वैदिक साहित्य में र् का उच्चारण दन्तय या वत्स्य माना गया है, जबकि साहित्य संस्कृत में यह मूर्धन्य माना

गया है। यह स्थित ऋ एवं लृ के उच्चारण की भी है।

2. स्वरान्तरवर्ती वैदिक का संस्कृत में ड, ढ हो गया है।
3. वैदिक इय, उव् के स्थान पर य, व का विकास हो गया है।
4. स्वर व व्यंजन संधियों में अनेक प्राचीन रूपों का लोप एवं नवीन रूपों का विकास हुआ।

संस्कृत तथा इटालिक

यूरोप की प्राचीन भाषाओं में इटालिक की प्रमुख भाषा लैटिन तथा संस्कृत में शब्द रूपों एवं संरचना की दृष्टि से पर्याप्त निकटता पाई गई है। उदाहरण के लिए पित्, पतेर, तनु, धूम, मूस, मूष, सप्त, त्रि, 'तीन' त्रे, द्वि 'दो' दो दुए 'धन्य, इतर' ग्रंथः इतेरुम् आदि। संस्कृत तथा जर्मनिक

जर्मनिक शाखा की भाषाओं में संस्कृत के रूपों की अधिकतम साम्यता इसकी प्राचीन भाषा गॉथिक के रूपों में पायी जाती है। उदाहरणार्थ—संस्कृत—युगम ग्राथिक — जुक, योख, सप्त 'सात' सिबुनः त्रि 'तीन' थ्रेइस अपर 'अन्य' अथर 'नीचे' उन्दर भरति 'धारण' करता है।

संस्कृत का ग्रीक

होमरकालीन ग्रीक के साथ संस्कृत की तुलना करने पर इन दोनों की शब्दावली एवं रूप-रचना में जो अद्भूत साम्यता पाई जाती है। वह इनके निकट घनिष्ट संबंधों के बिना संभव नहीं हो सकती। ग्रीक का संबंध 'केन्तुम' वर्ग के साथ बनता है और यह संस्कृत की दृष्टि से निकट पाई गई है। उदाहरणार्थ— ग्रीक—ओइस, पित् 'पिता' पतेरः,

गो 'गाय' जुआः जुगोन, तनु 'दुर्बल' तनुः अश्व
'घोड़ा' हैप्पोसः तक्षन् 'बढ़ई' ।

संस्कृत की तालव्य ध्वनियों का विकास

सत्तम् भाषाओं के समान ही संस्कृत में भी भारो. की कण्ठ्य तथा कण्ठोष्ठ्य ध्वनियां इकट्ठी हो गईं किन्तु यह विकास एक रूप हो जाने पर भी द्विविध है, अर्थात् एक और तो ये शुद्ध कण्ठ्य क, ग्, ध् में विकसित हुए तथा दूसरी और भारोपीय अग्रस्वर तथा अर्धस्वर ऐ, ए, इ, ई, य् (जोकि संस्कृत में श्र, श्रा, इ, ई, य् के रूप में विकसित हुए हैं)

संस्कृत की घोष तालव्य ध्वनियों ज्, झ, का संबंध प्राचीन तालव्य वर्ग के साथ भी है। इसकी पुष्टि सतम् वर्ग की अन्य भाषाओं की सहायता से संभव हो सकती है कि भारोपीय की तालव्य ध्वनियों क्य, ख्य, ग्य, ध्य में से केवल प्रथम का ही संस्कृत के श में विकास हुआ है। जबकि अन्य ध्वनियों का विकास स्पर्शों में हुआ है, किन्तु सतम् वर्ग की कुछ भाषाएं ऐसी हैं जिनमें कि क्य सहित इन सभी ध्वनियों का विकास से सरलतापूर्वक यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है। सभी रूपों में ज् का संबंध प्राचीन तालव्य वर्ग के साथ माना जाता है।

समासों का वर्गीकरण

पद-संरचनात्मक रूप

इसमें प्रथम पद को 'पूर्वपद' तथा द्वितीय को 'उत्तरपद' के नाम से अभिहित किया जाता है। समास के चार भेद होते हैं।

1. पूर्वपदार्थप्रधान— जिस समस्त पद में उत्तरपद की अपेक्षा पूर्वपद के अर्थ की प्रधानता हो इसके अंतर्गत "अव्ययीभाव" को रखा गया है। इनका प्रयोग अव्ययीभाव रूपों में हुआ है।

2. उत्तरपदार्थप्रधान—जिसमें पूर्वपद की अपेक्षा उत्तरपद का अर्थ समस्तपद के अर्थ का निर्धारक हो। इसके अन्तर्गत 'कर्मधारय' नामक उपभेद के सहित तत्पुरुष को रखा जाता है।
3. उभयपदार्थप्रधान—जिस समस्त पद में दोनों ही घटकों के अर्थ की समान रूप से महत्ता हो, सभी उपभेदों सहित 'द्वंद्व' को रखा जाता है।
4. अन्यपदार्थप्रधान— जिस समस्तपद में किसी ऐसे अन्य पदार्थ का महत्व है जो कि उन दोनों पदों के अर्थ को धारण करता है। इसके अन्तर्गत बहुव्रीहि को रखा जाता है। ये समस्त पद प्रायः विशेषण के रूप में प्रयुक्त होते हैं।

तत्पुरुष समास के दो प्रमुख भेद किए जाते हैं — (1) समानाधिकरण तत्पुरुष समास (2) व्यधिकरण तत्पुरुष समास।

कर्मधारय तत्पुरुष समास में पूर्वपद विशेषण तथा उत्तरपद संज्ञा होता है। कर्मधारय समास में अनेक प्राचीन रूपों में पूर्वपद के रूप में उपसर्गों का भी प्रयोग देखा जाता है। कर्मधारय समास के अनेक रूप, विशेषकर विशेषण-पूर्वपद तथा उपमान-पूर्वपद, केवल उनके सामान्य अर्थों की अभिव्यक्ति न करके अनेक बार विशिष्ट अर्थ का बोध करने वाले होते हैं।

व्यधिकरण तत्पुरुष समास

जब तत्पुरुष समास का पूर्वपद, प्रथमा विभक्ति का होता है या अन्य विभक्ति का होता है तो व्यधिकरण तत्पुरुष कहा जाता है। पूर्वपद की विभक्ति के अनुसार इसके 6 रूप होते हैं। यदि प्रथम पद द्वितीय, तृतीया, पंचमी

एवं सप्तमी विभक्तयन्त रूप में है तो द्वितीय पद धातुज संज्ञा के रूप में होता है। जैसे—ग्रामागतः (द्वितीया तत्पुरुष) देवदत्तः—देवेन दत्तः (तृतीया तत्पुरुष) शकुलया खण्ड, गुण इत्यादि।

अलुक तत्पुरुष

अत्यंत प्राचीन काल से ही कुछ ऐसे समस्त पद भाषा में प्रयुक्त होते हैं जिनमें समाज की स्थिति में भी पूर्वपद की विभक्ति का लोप नहीं होता। संस्कृत के व्याकरणों ने इस प्रकार के समासों को 'अलुक समास' की संज्ञा से अभिहित किया जाता है। धनंजय, पुरंदर, मनसादत्र, तल्पेश्य, सरसिज आदि।

द्विगु (तत्पुरुष)

समानाधिकरण तत्पुरुष अथवा कर्मधारय तत्पुरुष का एक ही भेद द्विगु कहलाता है। इसका पूर्वपद संख्यावाचक तथा उत्तरपद संज्ञावाचक कहलाता है। इसमें भी यदि समस्त पद से प्रथक—प्रथक पदार्थों का बोध होता है। उसे 'अनेकवद्भावी द्विगु' कहा जाता है। जैसे—सप्तर्षिः (सप्तश्च ऋषयः) सात ऋषि। समस्तपद से किसी एक पदार्थ का ही बोध होता है तो उसे 'एकपद्भावी (समाहार) द्विगु' कहते हैं।

नञ तत्पुरुष

तत्पुरुष समास में जहां पर पूर्वपद नञार्थक तथा उत्तरपद कोई संज्ञार्थक होता है। उसे नञ तत्पुरुष कहा जाता है। नञ के 6 अर्थ माने जाते हैं। (1) सादृश्य—अश्व सादृश्य अनश्वः 'गधा' (2) अभाव—घटो अपटो जो वस्त्र नहीं (3) अमनुष्यः मनुष्य से भिन्न (4) अप्राशस्त्य (5) विरोध—अधर्म, धर्म के विरुद्ध (6) अल्पत्व—अल्प उदर।

संस्कृत वाक्य—रचना में स्थानत्त्व का महत्व

संश्लेषणात्मक भाषा होने के कारण संस्कृत की वाक्य रचना में स्थान तत्व का विशेष महत्व नहीं होता है तथा वाक्य में पदों को किसी भी क्रम में रखने की स्वतंत्रता रहती है, लेकिन इस प्रकार का वाक्य रचनात्मक स्वातन्त्र्य व्यावहारिक रूप में सर्वाधिक नहीं। संस्कृत में भी शिष्ट व्यवहार को ही भाषा का आदर्श रूप स्वीकार किया गया है, तथा शिष्ट व्यवहार में आने वाले वाक्यों की पदानुपूर्विता को ही वाक्यान्तर्गत पदों का स्वीकृत अनुक्रम स्वीकार किया गया है। संस्कृत की आदर्श वाक्य रचना के अनुरूप 'उसे यहां से गये आज सात दिन हो गये हैं। वाक्यरूप होता है—'अद्य सप्तवासस्तस्येतो गतस्य।'

वाक्य रचना में पदानुक्रम का स्वातन्त्र्य होने पर भी होने भी यहां पर इस वाक्य की पदानुक्रमिता में व्यत्यय किया जा सकता।

अर्थात्:—

तस्य इतो गतस्य अद्यः सप्तवासराः।

या

सप्तवासराः तस्य अद्यः इतो गतस्य।

या

अद्यः तस्य इतो गतस्य सप्तवासराः।

जैसे पदानुक्रम के रूप में नहीं रखा जा सकता है।

संस्कृत के साहित्याचार्यों अथवा अलंकारिकों द्वारा मान्य वाक्य संरचना के एक प्रमुख दोष—विधेयविमर्श या अविष्ट विधेयांश की ओर पहले ही संकेत किया जा चुका है। इसके अतिरिक्त साहित्यशास्त्र में अभवन्मतसम्बन्ध, अस्थानपदता, अकमता,

संकीर्णता, विलष्टत्व जैसे कुछ और भी दोष बताये गये हैं। जिनका कि वाक्य रचना के साथ साक्षात् सम्बन्ध पाया जाता है। इनमें से अभवन्मतसम्बन्ध दोष वहां पर होता है। जहां पर कि कवि द्वारा प्रयुक्तपद वाक्य में समुचित स्थिति के प्रभाव में उसके अभिमत अर्थ को स्पष्ट करने में समर्थ नहीं हो पाते थे।

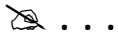
प्राकृत भाषाएं

प्राकृत भाषा उसे कहते हैं जो प्रकृति अर्थात् स्वभाव से प्राप्त हो, जिसको सब लोग विशेष शिक्षा के बिना ही समझ सकते हैं, और व्यवहार में ला सकते हैं। संस्कृति भाषाओं को यह नाम दिया गया, क्योंकि वे सर्वसाधारण अथवा जो शुद्धभाषा (संस्कृत) बोल सकते थे, निम्न श्रेणी के थे। प्राथमिक प्राकृत भाषाएं, जिनका साहित्यिक रूप वैदिक भाषा में और उसकी उत्तराधिकारिणी संस्कृत भाषा में पाया जाता है। द्वितीयक प्राकृत भाषाएं, जिनका साहित्यिक रूप पालि में, वैयाकरणों के अपभ्रंशों में पाया जाता है, और तृतीयक प्राकृत भाषाएं अर्थात् आधुनिक सर्व-साधारण की भाषाएं।

द्वितीयक प्राकृत भाषाओं के काल में जो मौलिक नवीनताएं हुई थी। उनका कोई विशेष स्थान उक्त शब्दावली के अनुसार नहीं मिलता है। उत्तर-पश्चिम की स्थानीय बोली में अत्यंत प्राचीन स्वरूप सुरक्षित है, क्योंकि इसमें ऋ कार् अंश और संयुक्त व्यंजनों का र् अंश और संयुक्त व्यंजनों का र् विद्यमान है, क्योंकि पश्चिमी बोली में ऋ के स्थान में अ होकर पुनः उसका पूर्वस्वर के साथ समीकरण हो जाता है। उत्तर पश्चिमी बोली में तीनों श्, ष् और स् सुरक्षित है। ष् को समीकरण द्वारा स् होने से पहले न् का मूर्धन्यीभाव ऋ और ल् स्वरों का विलोप, तथा ऐ और औ इन संध्यक्षरों का भी विलोप शरों (श्, ष्, स्) तथा अनुनासिक व्यंजनों की एक ह्रस्व स्वर या दीर्घ स्वर, एक या दो व्यंजन जिससे परे है। ऐसे दीर्घ स्वर के रूप में आ जाता है।

नाट्यशास्त्र में उद्धृत पद्यों में याकोबी ने उस प्रकार की प्राकृत चिन्ह पाए हैं।

...✍

भारतीय समाज में नारी की स्थिति एवं सुधार

सोना देवी

गांव-खेड़ी सुल्तान डाक.-पाटौदा जिला -झज्जर

किसी भी सभ्य समाज की पहचान वहां के समाज में रहने वाले लोगों विशेषकर महिलाओं की स्थिति एवं अधिकारों से आंकी जा सकती है। विष्व के समस्त देशों का विकास न केवल पुरुषों पर निर्भर करता है, बल्कि महिलाओं का भी योगदान महत्व रखता है। उसी प्रकार भारत की प्रगति भारतीय महिलाओं की उन्नति से मापी जा सकती है। वैदिक काल में नारी को सम्मानजनक पद प्राप्त था। गौरव की बात है कि मंत्र रचनाओं में विराट यज्ञों के अवसरों पर होने वाले सम्मेलनों में नारियां भी सम्मिलित होती थी। ब्रह्मवादिनी गीर्गी एवं मैत्रेयी ब्रह्मज्ञान के लिए विख्यात थी। उत्तरवैदिक काल में नारी की स्थिति में निरन्तर गिरावट आती गई। सामाजिक व्यवस्था के नियामकों जैसे मनु, आपस्तम्ब, कौटिल्य ने सामाजिक नियमों की ऐसी लौहश्रृंखला तैयार की कि 18वीं सदी तक हिंदू समाज जकड़ा रहा तथा समय और स्थितियों के अनुसार परिवर्तन की गति अवरूद्ध हो गई।

भारतीय समाज में नारी की स्थिति एवं सुधार—

ब्रिटिश राज से पूर्व ही भारतीय समाज में नारी की स्थिति दयनीय हो गई थी। समाज में उसे अनादर की दृष्टि से देखा जाने लगा। नारी के व्यक्तित्व का कोई मूल्य नहीं था। 19वीं सदी के पूर्वार्द्ध में पुनर्जागरण के समाज सुधारकों ने स्त्री उत्थान को समाज सुधार का केन्द्र बिन्दु बनाया। आधुनिक भारत के पितामह राजा राममोहन राय ने सती प्रथा (जो विकराल रूप धारण कर गई थी) की समाप्ति की दिशा में

महत्वपूर्ण प्रयास किया। उनके प्रयासों के बावजूद लॉर्ड विलियम बैंटिक ने 4 दिसम्बर 1929 को सती प्रथा को कानूनी रूप से अवैध घोषित कर दिया। बालहत्या, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, पूर्वी भारत तथा राजस्थान में प्रचलित था। पूर्वी भारत विशेषकर बंगाल में अंधविश्वास के फलस्वरूप गंगा की कृपा प्राप्त करने के लिए वहां शिशुओं विशेषकर बालिकाओं का गंगा में अर्चित करने की परम्परा थी। अजमेर के मीणा, भरतपुर के जाट एवं मुनहा राजपूत अपनी बालिकाओं का दूसरों से विवाह करना अपोभनीय मानते थे। परिणामस्वरूप अपनी पुत्रियों का वध कर देते किन्तु 18वीं सदी में राजपुताना में इस कुर प्रथा को बंद करने का प्रथम प्रयास सवाई जयसिंह ने 1731 ई. में किया। जोधपुर शासक बखतसिंह ने भी अपनी घोषणा में शादी के अवसर पर चारण भाटों को देय राशि को निर्धारित का योगदान दिया। अंग्रजों ने प्रारम्भ में इस कुप्रथा पर ध्यान नहीं दिया। लॉर्ड विलियम बैंटिक ने उदारतापूर्वक इस सामाजिक बुराई को समाप्त करने हेतु विलिंकंसन एवं विलोबी को नियुक्त किया। लॉर्ड डल्हौजी के समय 1851 ई. में आगरा, इटावा, फरुखाबाद, बदायूं, मैनपुरी के राजपूतों के सहमति पत्र पर हस्ताक्षर करवाए। इस प्रकार 1947 ई. तक इस प्रथा का अंत हो गया। मानवीय समाज की जड़ों में गहराई से पनपती सामाजिक बुराई बाल-विवाह 19वीं सदी में प्रचलित थी। प्राचीनकाल से प्रचलित इस प्रथा द्वारा नारी स्थिति में गिरावट आ गई। बौधायन, वशिष्ठ एवं गौतम जैसे सूत्रकारों ने स्त्रियों के प्रति

नकारात्मक दृष्टिकोण अपनाते हुए उसे पुरुषों के अधीन माना किन्तु विवेकानंद, ईश्वरचन्द्र विद्यासागर रानाडे, तिलक इत्यादि ने बाल विवाह के विरुद्ध आवाज उठाई। राजस्थान का पहला राज्य कोटा था जहां 1 जुलाई 1927 को बाल विवाह अवैध घोषित किया, किन्तु 1929 ई. में ब्रिटिश सरकार ने बाल विवाह कानून 19 पारित किया। इस कानून के अनुसार विवाह की आयु युवक एवं युवती के लिए क्रमशः 18 तथा 16 निर्धारित की गई। किन्तु वर्तमान में युवक एवं युवती की विवाह की आयु क्रमशः 21 तथा 18 निर्धारित की गई। मध्यकाल में मुगल सम्राट अकबर ने 1587 ई. में विधवा पुनर्विवाह को लागू किया। विधवाओं की दशा सुधारने हेतु 19वीं सदी के पुनर्जागरण में प्रयास किए गए। अंत में ईश्वरचंद्र विद्यासागर के अथक प्रयासों से भारत के तत्कालीन गवर्नर जनरल लॉर्ड डल्हौजी ने 26 जुलाई 1856 ई. को हिन्दू विधवा शादी अधिनियम 1856 पारित कर विधवा विवाह को कानून सम्मत बना दिया। विधवाओं के जीवन में खुशहाली लाने एवं समस्याओं का समाधान, स्त्री शिक्षा में महाराष्ट्र की पंडिता रमाबाई का योगदान अग्रणी है। उसने 11 मार्च 1889 में शारदा सदन (बंबई) तथा पूना के निकट खेड़ा में मुक्ति सदन की नींव रखी।

भारतीय महिलाओं की समाज में स्थिति सुधारने के लिए सरकार ने अथक प्रयास किए। भारतीय नारियों की महत्वपूर्ण समस्या उसका सम्पत्ति पर अधिकार न होना था। वैदिक काल में केवल स्त्री-धन पर स्त्री का अधिकार माना जाता था। पत्नी के रूप में वह घर की स्वामिनी होती थी किन्तु समस्त संपत्ति का कानूनी

अधिकारी उसका पति होता था। इस प्रकार भारतीय नारी आर्थिक रूप से अपंग थी। 19वीं एवं 20वीं सदी के सुधारकों ने स्त्री पुरुष समानता, स्त्री का सम्पत्ति अधिकार की वकालत की। पाश्चात्य शिक्षा एवं सभ्यता के फलस्वरूप देश के नवीन वातावरण में ब्रिटिश सरकार ने 1937 में हिन्दू महिला कानून पारित कर भारतीय स्त्री को उपहार प्रदान किया। इस कानून में प्रावधान किया गया कि बिना वसीयतनामा किए मरने वाले व्यक्ति को विधवा संपत्ति की उतनी ही अधिकारी होगी जितनी कि उसके पुत्र के हिस्से की होगी। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद समानता हेतु स्त्री संघर्ष में तेजी आई। भारतीय संविधान (1950) की धारा 14 व 15 में स्त्री-पुरुष समानता की पूर्ण गारंटी दी गई है। 1956 ई. के हिन्दू उत्तराधिकार कानून दिया। 1955 ई. के हिन्दू विवाह कानून द्वारा विशिष्ट आधारों पर विवाह विच्छेद का प्रावधान है। संविधान के नीति निर्देशक सिद्धान्तों में स्त्री-पुरुष दोनों के लिए समान कार्य के लिए समान वेतन का अधिकार शामिल है।

निष्कर्ष :- इस प्रकार से स्पष्ट है कि भारतीय नारी को अनेक अधिकार दिए गए हैं किन्तु अभी इन सिद्धान्तों को व्यवहार में लागू करने में अनेक अस्पष्ट बाधाएं हैं। फिर भी समाज सुधार आंदोलन, स्वाधीनता-संग्राम, स्त्री-आंदोलनों तथा स्वतंत्र भारत के संविधान ने इस दिशा में महत्वपूर्ण योगदान दिया है।

...

संदर्भ

1. प्रताप सिंह: भारत का सामाजिक एवं आर्थिक इतिहास, पृष्ठ संख्या-82,83 आई.एस.बी.एन. 81-85789-35-5
2. विपिन चन्द्र:-भारत का इतिहास पृष्ठ संख्या 235, आई.एस.बी.एन 978-81-250-3681-4
3. राम लखन शुक्ल:- आधुनिक भारत का इतिहास, पृष्ठ संख्या-365,366
4. बी.एल. गोवर:- आधुनिक भारत का इतिहास, पृष्ठ संख्या-281, 282 आई.एस.बी.एन 81-219-0034-4

✍ . . .

हिंदी-मराठी नाटकों में व्यक्त त्रासदी

डॉ. सरोज नामदेवराव पगारे

- महाराजा सयाजीराव गायकवाड कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, बाजार सावंगी, जि. औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

त्रासदी का संबंध जीवन के दुःख त्रासद तत्व और विनाशकारी आपत्तियों से होता है। और नाटक जीवन के अनुरूप होता है। नाटक में व्यक्त पात्र नायक-नायिका को नियति, परिस्थिति या चरित्रगत किसी त्रुटी के कारण त्रासद जीवन भुगतना पड़ता है। त्रासदी की गंभीर प्रकृति में ही दुःख और आनंद दोनों गुण निहित रहते हैं। त्रासदी में जीवन की दुःखात्मक अनुभूतियों कलात्मक दृष्टि से अभिव्यक्त हो जाती है। त्रासदी एवं साहित्य की विधा है। जो विभिन्न भाषा के साहित्य में किस न किसी रूप में व्यक्त हो रही है।

हिंदी-मराठी नाटकों में त्रासदियों दिखाई देती है। इ.स. 1980 में मराठी दलित नाटक लिखे जाने लगे किंतु उसका प्रारंभ इ.स. 1956 में ही हुआ था बाबासाहेब आंबेडकर जी ने मिलिंद महाविद्यालय औरंगाबाद में प्रायोजित नाट्य प्रयोगों को देखकर कहा "आप में से कोई नाटक क्यों नहीं लिखना? आप अपने जीवनानुभव का नाटक क्यों नहीं लिखे?"

इसी का परिणाम म.भी. चिटणीसजी का 'युगयात्रा' नाटक है। इसमें सवर्णों द्वारा दलितों पर हुए प्राचीन काल से लेकर आजतक के अत्याचार का चित्र अंकित किया गया है। यह दलितों के त्रासदी है। 1980 के भि.शि. शिंदे 'काळोख्याचा गर्भात' टेकसास गायकवाड 'आम्ही देशाचे मारेकरी' कमलाकर डहाट ने 'नरबळी' अरुणकुमार इंगळे 'काय रे'

आदि मराठी नाटकों में दलित त्रासद जीवन की अभिव्यक्त है।

ऐतिहासिक पुराणों पर आधारित नाटकों में भी दलित त्रासद जीवन दिखाई देता है। 'माता द्रौपदी नाटक में कन्या, पत्नी बहु के रूप में नहीं एक माँ के रूप में चित्रण है। उसके पांचों पुत्र अश्वत्थामा द्वारा एक ही रात में मारे जाते हैं। द्रौपदी माता की मनोवस्था प्रस्तुत त्रासदी में अंकित हुई है। 'कान्होपात्रा' ना.वि. कुलकर्णी ने विद्वलभक्त वेश्या की करुण कहानी दिखाई है। उसमें शूद्रों पर शर्म मार्तण्डों द्वारा होनेवाले अन्याय प्रकाश डाला है। ब्रह्मकुमारी यद्यपि पौराणिक विषयों पर वि.चि. बेडेकर ने लिखी गयी मर्यादावादी त्रासदी है तथापि उसमें तारा और बृहस्पती की गौण कहानी द्वारा विषम विवाह की त्रासदी है। तो ब्रह्मकुमारी अहिल्या की करुण कहानी द्वारा स्त्रियों पर होनेवाले अत्याचार की त्रासदी है। शूद्र ने धोखे से अहिल्या को चरित्र भ्रष्ट किया है, उसमें उसका कुछ भी दोष नहीं है। फिर इसी कारण से उसका पति गौतम उसका त्याग करता है। तो दूसरी ओर मंदाघ इंद्र स्त्री को अपनी उपभोग्य वस्तु मानना है। उमाजी नाईक में वि.ग. देशपांडे ने उमाजी नायक एक देशभक्त लुटेरे जी दुःखद त्रासदी है।

हिंदी में कृष्णपाल परख का द्वंद्व नाटक उत्तर प्रदेश के बागवत बड़ौत के क्षेत्र में जाट दलितों को ओट डालने नहीं देते तो रास के विपत का 'संघमित्रा' में दलित समाज

के पाखण्डी, और मनुवादी लोगों का प्रतिनिधित्व करनेवाले दलितों का चित्रण है। इसके लिए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने कहा "मेरे पढ़े-लिखे लोगों ने मुझे धोखा दिया।" यहां पर दलितों का त्रासद जीवन उजागर हुआ है।

'माझ्या कलेसाठी' में वरेरकरजी ने सुंदरराव नामक आधुनिक चित्रकला प्रेमी कलाकार का त्रस्त जीवन चित्रित किया है। सारस्वत में प्रसिद्ध प्रमुख अव्यवहारी साहित्यकार बाबासाहेब की करुण कहानी है। विषकन्या में अनेक पुरुषों का भोग लेनेवाली विषय का दुःखद अन्त दिखाया है 'ध्येयाचा ध्यास' में रोगी मनोरुग्ण अनिरुद्ध का दुःखद अन्त दिखाया है। 'कुलवधु' में देवदत्त और भानुमती की करुण एवं त्रासद जीवन चित्रित है।

मराठी-हिंदी दोनों नाटकों में त्रासदी का चित्रण नाटक के शुरुआती युग से ही दिखाई देता है। जयशंकर प्रसादजी के 'एक घूंट' आनंद प्राप्ति के लिए प्रेम के प्याले का 'एक घूंट' है। इसी घूंट की अभिलाषा (चित्रण) कुलवधु की भानुमती रखती है। 'ध्रुवस्वामिनी' में प्रसाद जी ने विवाह की त्रासदी का चित्रण किया है तो 'ब्रह्मकुमारी' में भी वही त्रासदी निम्न वर्ग की उच्च-नीचता की समस्या है तो 'उद्याचा संसार' में कुमारी माता का प्रश्न उठाया गया है। 'अम्बा' में स्त्री के विवाह की चर्चा है, ब्रह्मकुमारी में भी वही है। मिश्रजी ने 'संन्यासी' में नारी की काम समस्या है, राक्षस का मंदिर वेश्या सुधारक प्रयास है, मुक्ति का रहस्य में भोगवाद नारी से मुक्ति है, राजयोग में स्त्री-पुरुष संबंध तथा नारी समस्या है, आधारित में अनेक पुरुषों का भोग लेनेवाली मायावती है। मराठी नाटक 'कान्होपात्रा' में भी वेश्या समस्या है, विषकन्या में मायावती जैसे भोगी है।

'उर्वशी' रामधारी सिंह दिनकर ने नारी त्रासदी का अंकन किया है। 'उर्वशी' पुरुखा से गर्भवती होती है पुरुखा की पत्नी भी है। वह देवी देवता से क्रोधित हो उठता है। 'उर्वशी' महाराणी औशीनरी से भी भेट नहीं हो पाती तब कहती है, "और त्याग नहीं था तो जाते-जाते प्रियतमने ले लेते नहीं दो धूलि क्यों अंतिम मार पदों की...? मेरा ही सर्वस्व हाय। मुझसे यो बिछुड गया है। मानो उस पर मुझ अभागिन का अधिकार नहीं।" स्त्री त्रासदी का जीवंत चित्रण यहा मिलता है। परिवार से न मिलने की त्रासदी दामू के शब्दों में व्यक्त होती है। जो गांजे के व्यसन के पीछे परिवार छोड़कर घर-बार छोड़कर भाग आया है। "अरे तुलाच काय?" सगळ्यनाच वाहतं की जेवढे म्हणून काही सुंदर आहे ते आम्हाला वर्ज्य आहे. "एखाद्या हिंस्र जनावरांप्रमाणे माणसे आम्हाला दूर ठेवता अरे आम्हाला माणसाचं मन नाही का हृदय नाही? दाम्या आमच्या सगळ्या आयुष्याचा हिशेब चुकता. पाठच्या भावडांना आम्ही मुकलो पोटाच्या पोराने पारखे झालो सर्वाच भलं व्हावे म्हणून आम्ही रूद्रावतार धारण केला."

जीवन में दुःखद घटनाओं में तनाव बढ़ जाता है। किंतु त्रासदी की आंतरिक रचनाही ऐसी होती है कि उन्हीं घटनाओं से हमारा तनाव कम होने लगा है। और अन्त में मन को आराम मिलता है। त्रासदी के संदर्भ में प्रवणता राजपुतों "सर्व पातळ्यावरील नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित दुःख मानवी जगण्यात हतबल निर्माण करतात ही हतबलता कधी उग्र रूप धारण करते आणि आपल्या हतबलतेशी, दुःखाशी संबंधित नसलेल्यानाही होरपळून काढते."

अतः त्रासदी की विकास परंपरा ग्रीक से लेकर वर्तमान त्रासदी तक अनेक परिवर्तन होते आए हैं हिंदी नाटकों में भारतेंदु पूर्वकाल से आधुनिक काल तक हृदयरामने हनुमान्तटक,

कृष्ण जीवन, लच्छिरामने, करुणाभरण, नेवाजने शंकुतला की त्रासदियां लियी है ।

वर्तमान काल में पंतजी ने अन्तपुर का छिद्र वरमाला प्रेमजी ने आहुति, स्वप्नभंज, उदयशंकर भट्ट, दाहट, अंबार, समर विला, लक्ष्मीनारायण मिश्र, संन्याशी, राक्षस का मंदिर, सिंदुर की होली, पृथ्वीनाथ शर्मा, दुविधा, अपराधी कौन, उर्मिला, सुदर्शनजी – अंजना, अवस्थी जीने – मंझली राणी, वृंदावनलाल वर्मा – राखी की लाज, जगदीशचंद्र माथुर – शारदीया, रामधारी सिंह दिनकर – उर्वशी आदि त्रासदियों का चित्रण करनेवाले नाटक है।

...✍

संदर्भ

1. मराठी नाटक आणि रंगभूमि – वि.भा. देशपांडे
2. हिंदी साहित्य में दलित संघर्ष के उन्नायक – सिंह एन, पृ. 167
3. उर्वशी – रामधारीसिंह दिनकर, अंक – 5, पृ. 158–196
4. वेड्याचे घर – उत्तम कानेटकर, पृ. 18
5. खातोक्याची नाट्यगृह – पुष्पलता राजपुरी, पृ. 119

आम्बेडकरवादी विचारों से प्रेरित व्यक्तित्व : सुशीला टाकभौरे

डॉ. दीपक खिल्लारे

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारत के वह महापुरुष है, जिन्हें विश्व मूकनायक से महानायक के रूप में पहचानता है। शिक्षा, ज्ञान, कर्म और संघर्ष के बल पर उन्होंने भारतीय सामाजिक रचना को बदला और नव सामाजिक रचना का निर्माण किया। शिक्षा को महत्त्व समझाते हुए, भारतीय समाज को शिक्षित होने का मंत्र दिया। आज हम देखते हैं, शिक्षा ग्रहण कर दलित, उपेक्षित, निम्न जातिय तथा स्त्री वर्ग ने सामाजिक, आर्थिक प्रगति साध ली है। साथ-साथ शिक्षा के सही अर्थ को जानकर, वैज्ञानिक दृष्टि को अपनाकर सच्चा जीवन मार्ग तलाश किया है। आज भारत के हर जाति-धर्म, पंथ के कुछ लोगों में शिक्षा से नई दृष्टि उत्पन्न हुई है। जिससे उनका खुद का व्यक्तित्व निखरा है, साथ-साथ ये लोग समाज को भी रास्ता दिखाने का काम कर रहे हैं।

डॉ. सुशीला टाकभौरे भी ऐसा ही एक नाम है जो निम्न जाति में पैदा हुई है। गरीब, दलित, परिवार में पैदा होने के बावजूद उच्चशिक्षा, मेहनत और लगन से उन्होंने जीवन में बड़ा मकाम हासिल किया है। सुशीला टाकभौरे जी लेखन और विचपर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के विचारों को गहरा प्रभाव दिखता है, उनका व्यक्तित्व आंबेडकरवादी विचारों से प्रभावित दिखता है। उनकी आत्मकथा शिकंजे का दर्द में इसके कई उदाहरण मिलते हैं –

भारत में प्राचीन समय में ब्राह्मणों द्वारा विभिन्न हिंदू धर्म ग्रंथों के माध्यम से निर्मित

वर्णव्यवस्था मौजूद थी। इस चातुर्वर्ण्य व्यवस्था की साजिश को स्पष्ट करते हुए डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यह बताते हैं कि यह सत्ता और संपत्ति के लिए रचा हुआ षडयंत्र है। जिसमें ब्राह्मण वर्ण सबसे उपर है तथा वैश्य, क्षत्रिय और शूद्र इनके नीचे। ये तीन वर्ण ब्राह्मणों की सेवा-चाकरी भी करें और अपनी मेहनत और कष्ट से कमायी संपत्ति इन्हें दान में दे। ये ब्राह्मण लोग उनके दान-दक्षिणा पर पल कर भी, उनसे श्रेष्ठ है। ब्राह्मणों की इस अक्लमंदी का उदाहरण देते हुए सुशीला टाकभौरे कहती हैं, “मैंने अपने गांव में यह भी देखा था – गांव के कुछ पुरुष सेठ साहुकारों के घर और दुकानों पर जाकर उन्हें राखी बांधते थे। यह गांव की परंपरा थी। हर वर्ष ब्राह्मण पुरुष हाथ में राखी की थाली लेकर गांव में घर-घर जाकर सम्पन्न वैश्य और क्षत्रिय सेठ साहुकारों, दुकानदारों को राखी बांधते थे। इसके बदले में उन्हें रुपये भी मिलते थे। राखी बांधने थे। इसके बदले में उन्हें रुपये भी मिलते थे। राखी बांधने के बदले रुपये-पैसे, कपड़े और भोजन मिलने तक तो ठीक ठे मगर राखी बांधने का उद्देश्य तो कुछ और ही है। राखी को रक्षाबन्धन कहा गया है। यह बात तब मुझे समझ नहीं आती थी, एक पुरुष दुसरे पुरुषों को राखी बांधकर किस तरह की रक्षा का वचन लेता है। वैसे धर्म के नाम पर क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र, ब्राह्मणों की उच्चता की रक्षा करते रहे हैं, तभी वे सर्वोच्च बने रह सके

हैं।¹ इस तरह हिंदू धर्म के विभिन्न उत्सव और त्यौहार ब्राह्मणों के लिए आर्थिक प्राप्ति और उनकी श्रेष्ठता सिद्ध करने के लिए ही बनाए गए हैं।

भारत में प्रस्थापित वर्गों ने नैसर्गिक संसाधनों पर कब्जा जमाए रखा है तथ निम्न वर्गीय, अछूतों मानी जानेवाले जातियों को दो वक्त की रोटी तक नसीब नहीं होती है। उल्टा इन लोगों को अपनी विपन्नता और दरिद्रता का कारण पूर्व जन्म के पाप है, ऐसा बताया जाता था। लेकिन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी ने इन मनुवादी-ब्राह्मणवादी लोगों का षडयंत्र पहचाना और इनके बेइमानी को स्पष्ट कर धार्मिक ग्रंथों और पोथी पुराणों की धोखाधड़ी, को सामने लाया। उन्होंने मनुस्मृति जैसे हानिकारक ग्रंथ को सरेआम जलावाया। एक जगह पर बाबासाहेब कहते हैं, मानव जीवन को अन्यायकारक धर्मग्रंथों को डायनामाईट से उड़ा देना चाहिए।

इन धर्मग्रंथों द्वारा सामान्य मनुष्य को भ्रमित और गुलाम बनाने के चालबाज लोगों के बारे में सुशीला टाकभौरे कहती है कि, "संतोष रखने का उपदेश जैसे ऋषि मुनियों ने हम जैसे धनहीन, अवसरहीन, अधिकारहीन लोगों के लिए ही दिया था। स्कूल की हमारी पाठ्यपुस्तकों में ऐसे निबंध, कहानी, कविता, एकांकी नाटक और लेख संग्रहित रहते थे, जो गरीब आम-जनता और दलित पिछड़े वर्ग को धर्म, आदर्श त्याग और बलिदान की शिक्षा देते थे। ब्राह्मण और ब्राह्मणवादी साहित्यकारों द्वारा लिखे ऐसे साहित्य को पढ़कर हमारी मानसिकता इन आदर्शों के प्रति निष्ठावान रहती थी। हमें इश्वरवाद, भाग्यवाद, जन्मवाद, कर्मवाद की शिक्षा दी जाती, इस कारण हम इसके विरुद्ध सोच नहीं पाते थे।"² लेकिन बाबासाहेब ने इस चालसाजी को समझा और समाज को बता दिया की निसर्ग निर्मित सभी मनुष्य समान है, तथा सभी को समान

हक-अधिकार है। अगर कोई आपके हक के बीच आता है तो उसे किसी भी तरह हासिल करना आपका संविधानिक अधिकार है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू धर्म ग्रंथ धर्म नियम, देवी-देवता आदि को मानने से इन्कार करते थे। वे कहते थे, जिस धर्म में रहकर उच्चवर्णियों की सेवाचाकरी के बदले गालियाँ और लाथे खानी पड़े। जिस धर्म में हमें मनुष्य ने समझ पशु से भी हीन जीवन मिलता हो, ऐसा धर्म और उसके धर्म ग्रंथ हमें पुजनीय और प्रिय कैसे हो सकते हैं? इसी तरह की सोच रखते हुए सुशीला टाकभौरे कहती है, "जिनके लिए भगवान के नाम से सब अच्छा है, वे भगवान की स्तुति ही करेंगे, लेकिन जिनके लिए कुछ अच्छा नहीं, जिन्हें सुख-सुविधा, अवसर-अधिकार जैसी कोई चीज नहीं, वे भला भगवान को क्यों न कोसे?"³ इस तरह धर्म-ग्रंथों और भगवान ने जिन लोगों के साथ अन्याय किया वे भला क्यों उसे स्वीकारें और बाबासाहेब ने अपने अनुयायियों के साथ धर्मांतर किया और हिंदू धर्म त्याग दिया। सुशीला टाकभौरे भी बौद्ध धम्म के प्रति आकर्षित है, उन्होंने अपनी बेटियाँ बौद्ध परिवारों में ब्याही है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय सामाजिक विषमता, भेदभाव, छुआछूत के खिलाफ लड़ रहे थे। जब बाबासाहेब ने हिंदू धर्म की बुराईयों पर प्रहार करना शुरू किया है तो हिंदू धर्म रक्षक, उच्चशिक्षित आगे आए, और बाबासाहेब के हाँ में हाँ मिलाते हुए सुधारवादी होने का स्वांग किया, जब कि वे लोग खुद वर्णवादी व्यवस्था के समर्थक थे। गांधी जैसे महान पुरुष तो जातिभेद को मिटाने के बजाए दयाभाव और सहानुभूति दिखा रहे थे। उनकी इस कपटनीति को बाबासाहेब अच्छी तरह जानते थे, क्योंकि वे लोग कोई बदलाव नहीं चाहते थे सिर्फ दिखावा कर रहे थे। इस बारे में अपने

अनुभव को व्यक्त करते हुए सुशीला टाकभौरे कहती है कि, "हाजिरी लेते समय मुझे सुशीला हरिजन पुकारा जातातब मुझे अपनी जाति का आभास होता था । मन संकोच और पीड़ा से दुखी हो जाता था । उस समय यह शासकीय आदेश था, किसी अछूत बच्चे को उसकी जाति के नाम से न पुकारकर हरिजन कहा जाये । 'हरिजन' शब्द सुनकर ज्यादा शर्म आती थी ।"⁴ उस समय बाबासाहेब के सुधारवादी आंदोलन को बहकाने और दलितों के मसीहा बनने का स्वांग करने में कई सवर्ण समाजसेवक आगे आए थे । लेकिन वे केवल दयाभाव दिखाते थे । प्रत्यक्ष रूप से अछूतों की पीड़ा और दुःखों से उन्हें कोई लेना देना नहीं था। इसलिए बाबासाहेब आंबेडकर गांधीजी को कहते हैं, "दाई और मां में बड़ा फर्क होता है ।

हिंदू धर्म में उच्च-निचता और अमानवीयता के कारण दलित एवं निम्न जातिय लोगों को जीवन दुःख, संत्रास, पीड़ा में डूबता था । लेकिन इन हिंदू लोगों को जीवित दलित मनुष्यों के प्रति कोई भी हमदर्दी या मानवता नहीं थी । इसलिए बाबासाहेब इस धर्म और हिंदू लोगों को हर जगह फटकारते थे । हिंदू धर्म में जीवित व्यक्ति के प्रति कोई भावना-संवेदनाएँ न होकर अन्य कर्मकाण्डों को महत्त्व है, इस बात को स्पष्ट करते हुए सुशीला टाकभौरे कहती है । "हिंदू धर्म में नदी, पहाड़, पेड़, पौधे, गाय, सांप सभी को महत्त्व और सम्मान दिया जाता है लेकिन अछूत मनुष्यों को कोई स्थान नहीं, कोई सम्मान नहीं । उनके लिए कोई दया संवेदना नहीं ? हिंदू धर्म के आडम्बर में मिट्टी से बने पुतलों को भी भगवान की तरह पूजा जाता है मगर इन्सानों को इन्सान नहीं मानते, यह हिंदू धर्म की विडम्बना है, हिंदू संस्कृति का कलंक है । लोग इसे ही धर्म कहते हैं ।"⁵

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर किसी तरह के धार्मिक अंधविश्वास, कर्मकाण्ड चमत्कार पर विश्वास नहीं करते थे और रसमाज को भी ऐसे पाखण्डों से परावृत्त करने के लिए ऐलान करते थे । अपने लोगों को बाबासाहेब कर्मवाद और मेहनत का महत्त्व सिखाते हुए बुद्ध के स्वयं प्रकाशित होने के मार्ग की ओर अग्रेसर होने के लिए प्रेरित करते हैं । इस विचार आचरण कर सुशीला टाकभौरे अपने जाति-समाज, परिवार के अज्ञान के बारे में कहती है, "धार्मिक श्रद्धा, आस्था के साथ अंधविश्वास हमारे जीवन के कष्टों को बढ़ा देते थे, आर्थिक स्थिति अधिक खराब हो जाती थी लोग इन बातों में उलझे रहते । यह बात मैंने अपने घर-परिवार में भी देखी थी ।"⁶ धार्मिक कर्मकाण्ड, अंधविश्वास से जीवन में नुकसान ही होता है । इस बात को सुशीला टाकभौरे अच्छी तरह से समझी है । इस कारण वह अपनी आनेवाली पिढी को इससे बचनपे का ऐलान करती है ।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मनुष्य जीवन में शिक्षा को सबसे अधिक महत्त्व देते हैं । इसलिए बाबासाहेब समाज को शिक्षित होने की सलाह देते हैं । बाबासाहेब ने हर तरह के सुधार और तरक्की केवल और केवल शिक्षा और ज्ञान से की है । शिक्षा के इस महत्त्व को समझकर सुशीला टाकभौरे ने भी अपनी शिक्षा पूरी की है । जब महाविद्यालयीन शिक्षा पर पिता और भाईयों ने रोक लगा दी थी, तब काफी प्रयासों के बाद उनके शिक्षा के द्वार खुले थे । इस बारे में सुशीला टाकभौरे कहती है कि, "मैंने खाना छोड़ दिया । पानी को भी हाथ नहीं लगाया । पानी न पीने से घबराहट लगी तब पानी पिया मगर खाना नहीं खाया । मुझे उल्टियां होने लगी । पिया मगर खाना नहीं खाया । मुझे उल्टियां होने लगी । घर के सब लोग खाना खाने के लिए मनाते रहे । मैंने दृढ़ निश्चय के साथ कहा था - मैं खाना

नहीं खाउंगी । पहले कॉलेज में मेरा एडमिशन कराओ तब कुछ खाऊंगी । ... भैया ने कॉलेज में मेरा एडमिशन करवा दिया ।⁷ सुशीला टाकभौरे की शादी तय होते समय भी उनके होनेवाले पति द्वारा अगो क्या करना है ? पुछने पर उन्होंने कहा था, "मैं आगे और पढ़ना चाहती हूँ । तब उन्होंने कहा था, "मैं आगे और पढ़ना चाहती हूँ । तब उन्होंने कहा था – ठीक है और आगे पढ़ना । मैं खुश हो गई, कैसे पढ़ाई करना ही मेरी जिदंगी का एकमात्र सपना था ।"⁸ इस तरह सुशीला टाकभौरे ने उच्चशिक्षा हासिल की । लेकिन उन्होंने केवल किताबी शिक्षा हासिल न करते हुए भारतीय सामाजिक सच्चे इतिहास को जाना समझा । यहां के मनुवादी ब्राह्मणवादी षडयंत्रों को समझकर भारतीय विषम समाज व्यवस्था का अभ्यास किया । साथ-साथ फुले-शाहु-आंबेडकर की समतावादी क्रांति को भी जाना । डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कहते हैं, धन्य है वे लोग, जो जिस समाज में पैदा होते हैं, उस समाज की उन्नति और विकास के लिए अपना सबकुछ न्यौछावर कर देते हैं । इन विचारों को समझकर सुशीला टाकभौरे अपने जाति समाज के लोगों को उन्नति के

लिए खटती-पिसती है । वह कहती है कि, "उन दिनों में अपने जाति समुदाय के उत्थान के विषय में सोचने लगी थी । एक शिक्षक होने के नाते अपने जाति समुदाय को प्रगति और परिवर्तन की बातें समझाने लगी । लेखन, भाषण और चर्चा बातचीत के द्वारा अपने लोगों को समझाकर, पुरानी परिपाटी को बदलने के लिए मैं अपने ढंग से प्रयत्न करने लगी । चुप रहकर अपमान और संताप सहने के विरुद्ध उन्हें समता-सम्मान के साथ जीने की बात कहने लगी ।"⁹ एक शिक्षित व्यक्ति बनने पर तथा जीवन मार्ग का सही ज्ञान होने पर वह केवल अपने लिए न रखते हुए अपने जाति, समाज के लोगों तक बांटने का तथा उनका जीवन सुधारने का महत्त्वपूर्ण कार्य सुशीला टाकभौरे कर रही है । अंत में यह कि उपर्युक्त सारी बातों से पता चलता है कि सुशीला टाकभौरे के व्यक्तित्व और विचारों पर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी के विचारों का गहरा प्रभाव पड़ा है ।

...✍

संदर्भ

1. शिकंजे का दर्द – सुशीला टाकभौरे, पृ. 343
2. वही, पृ. 109
3. वही, पृ. 26.27
4. वही, पृ. 47
5. वही, पृ. 51
6. वही, पृ. 31
7. वही, पृ. 122
8. वही, पृ. 129
9. वही, पृ. 176

✍ . . . विवेकी राय के कहानियों में चित्रित सामाजिक यथार्थ

सुरवसे शिवाजी गंगाधर

- शोधछात्र, हिंदी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

विवेकी राय बहुमुखी प्रतिभा के धनी हैं। जिन्होंने उपन्यास, कहानी, निबंध, रेखाचित्र, समीक्षा, रिपोर्टाज, व्यंग्य, भोजपुरी-साहित्य आदि पर इन्होंने कलम चलायी है। उनके साहित्य का केंद्रबिंदू ग्रामीण समाज रहा है। जो कृषि पर निर्भर किसान ओर ग्रामीण जनसामान्य अनेक परिवार की दयनीय स्थिति के कारण प्राकृतिक आपदा जैसे बाढ़ एवं अकाल, बेमौसम बरसात, ओला वृष्टि आदि समस्या के कारण ग्रामीण लोगों का जीवन यापन करना कठीण हो गया है। इसका यथार्थ चित्रण विवेकी राय ने अपने कहानियों में चित्रित किया है।

देश स्वाधीन होने के बाद किसान का आर्थिक स्तर बढ़ जायेगा। ऐसी लोगों की अपेक्षाएँ थी किंतु राजनेताओं ने अंग्रेजों की शोषण नीति को नवीन योजनाओं के माध्यम से शुरू किया इसका परिणाम ग्रामीण क्षेत्रपर हुआ है। आज भी राजनेताओं के शोषण के कारण और भ्रष्टाचार के परिणाम स्वरूप ग्रामीण परिस्थिती आज सोचनीय है। विवेकी राय ने अपने कहानियों में ग्रामीण समाज के हो रहे शोषण और उसके कारण को सशक्त रूप में व्यक्त किया है।

भारतीय किसानों की आर्थिक समस्या :

विवेकी राय ने ग्रामीण जीवनयापन करनेवाले किसानों की दर्दनाक यथार्थ को 'कफन' कहानी में व्यक्त किया है। कफन कहानी में गरीब किसान भोला जो आर्थिक विपन्नता में जीवन जी रहा है। उसे खाने के

लिए घर में अनाज नहीं है ना पहनने के लिए ठीक ढंग कपड़े, ना अपने लिए ना अपनी माँ दरपी के लिए। तभी घर के गहने जमींदार के यहाँ रखकर उससे जो पैसे मिलते हैं उस पैसे से भोला की धोती या दरपी की साडी ही आ सकती है। तभी शहर में राशन की दुकान में सरकारी योजना के अंतर्गत गरीबों को कपड़ा मिलेगा ऐसी खबर आती है। तो भोला भी शहर में राशन की दुकान में कपड़ा लेने हेतु जाता है। तो उसके राशन कार्ड को तहसिलदार जाली बताता है। जो भोला को पटवारी ने दिया है। उसकारण उसे कतार से बाहर निकाला जाता है। उसे पुलिस बुरी तरह पिटती है। इस खबर को दरपी बरदाश्त नहीं कर पाती ना अपनी फटी हुई साडी के कारण मजदूरी नहीं कर सकती ना दो आदमीयों से बात भी कर सकती। अपनी इस संकुचित स्थिती से तंग आकर अपना शरीर ठिग ढंग से न ढक पाने के कारण वह आत्महत्या करती है। भोला को रास्ते में ही किसी व्यक्ति का कपड़ा चुराकर भाग जाता है। किंतु गाँव में आते ही उसकी माँ ने आत्महत्या की है उसे यह खबर मिल जाती है। भोला को कपड़ा लाने में देर हो जाती है तब तक दरपी डुबकर जान दे देती है। तब भोला चिल्लाकर कहता है "तेरा क्या यह कफन है।" यह प्रकार गरीब किसान की आर्थिक परिस्थिती सोचनीय बन जाने के कारण होता है। और उसकी माँ को आत्महत्या करनी पड़ती है।

‘हाय रे परान’ इस कहानी में किसान की आर्थिक परिस्थिति सोचनीय है इसका चित्रण किया है । किसान दिन रात खेतों में काम करता है। किंतु प्राप्त फसल पर उसका गुजारा होना अत्यंत ही कठिण हो गया है । इसलिए अपनी भूख शांत करने हेतु उसे सत्तू खाकर गुजारा करना पड़ रहा है । “यहाँ दिन भर खेत में हाय-हाय किया शाम को घर पहुँचे तो भी चैन नहीं, रात भर बैलों को खिलाना, धान की रखवाली करना, पैर के नीचे घास में सॉप मिला, सांड के पीछे-पीछे दौड़ते कचमूर और... चोर-पाई पत्थर, पाणी, हवा, बाढ़, वर्षा और बाजार भाव एक से बढ़कर एक ग्रहण रहते है । कितने अभागे लोग है हम।”² इस प्रकार अपनी फसल की रखवाली और जंगली जानवरों से करता हुआ किसान अगर बाढ़ या बेमौसम वर्षा हुई तो समझे उसका पुरा साल ही बरबाद हो गया । इससे बच सका फसल घर में आयी तो व्यापारी उसे सही दाम नहीं देते इस कारण किसानों को दो वक्त की रोटी मिलना भी दुर्लभ हो गया है ।

विवेकी राय ने ‘समाजवादी सुबह में एक दिन’ इस कहानी में किसानों की देश स्वाधीन होने की समय की जो नई उमंग जगी थी उनको लगने लगा था कि अब हमारा विकास होगा । किंतु किसानों का मोहभंग हो गया । नये भारतीय सरकारी अंग्रेजों के कानून को कार्यरत रखते हुए नये पद्धती से किसानों का शोषण नेताओं ने शुरू किया । इसलिए किसानों की आर्थिक हालत खस्ता हो गयी । किसान “भूख के, गरीबी के, अभाव के नग्नता के उदासी के और कुरूपता के जुएँ।”³ बन गए हैं । किसानों का शोषण करके राजनेताओं ने किसानों के जीवन को जुआ बनाया है । जब चाहे व्यापारियों से सॉट गॉट करके किसानों की फसल के कम दामों में खरीद लिया । व्यापारियों के साथ मिल कर राजनेताओं ने किसानों की कमाई को जुएँ के

भाँति हतिया लिया । इसी वजह से किसानों की आर्थिक स्थिति में सुधार नहीं हुआ है । वह खस्ता ही होती गयी है । लोगों को लगता है कि समाजवाद आयेगा सभी का विकास होगा । यह धारणा विफल हो गयी । **किसानों की आर्थिक समस्याओं की जड़ राजनेता :**

देश स्वाधीन होते ही देश सेवा करनेवाले नेता जो समाज सेवक एवं देश भक्त राजनेता हुए। किंतु स्वाधीनता के पश्चात राजनीति में स्वार्थी प्रवृत्ति दिन-ब-दिन बढ़ती ही गई । नेताओं को स्वार्थ ने अंधा कर दिया। जो जनसेवक नेता है। अब वह जनता को लुटनेवाले लुटेरे बन गए । आज हमारे देश के नेता जनसामान्य को लुटने के अलग-अलग तरकीबे निकाल कर लोगों को जातियता और धर्म के नाम पर बाँटकर लुभावने वादे करके चुनाव जितने लगे । अशिक्षित और अयोग्य लोग चुनकर आने लगे । जिससे देश की हालत खस्ता हो गयी है । लोगों को बुनियादी सुविधा भी मिलना मुश्किल हो गया है । शहर से ज्यादा गाँव में यह स्थिति भयावह हो गयी है । अनपढ़ नेता चुनकर आते हैं । जो विकास नहीं करते “हॉ हा हो अभी चार मास तो हुए है । मुनिसिपलिटी का चुनाव था । सेठ कोडीमल जित गये हैं । लिख लोढा पढ़ पत्थर काला अक्षर भैस बराबर।”³

कोडीमल नामक नेता अनपढ़ है । चुनाव जितता है, जिससे विकास की जनता क्या उम्मीद कर सकती है । आज भी देश में अल्पशिक्षित ऐसे कई नेता है जो चुनाव पंधरा बीस साल से जीतकर आते हैं । ना उन्हें ठिक ढंग से हिंदी आती है, किंतु उन्हें मंत्री पद दिया जाता है । इससे बड़ा लोकतंत्र का मजाक क्या हो सकता है । की शिक्षा मंत्री तक अल्पशिक्षित हो तो क्या दिशा और दशा हमारे देश की होगी । जो झुठी स्नातक

डिगरी और स्नातकोत्तर प्रमाणपत्रों के माध्यम से अपने आपको उच्चशिक्षित साबित करने का प्रयास करते हैं, जो जाली प्रमाणपत्रों का सहारा लेकर अपने आप को उच्चशिक्षित साबित करते हैं। ऐसे नेता हो तो हो गया देश का कल्याण।

देश स्वार्थी राजनेताओं ने अपने स्वार्थ के लिए शहरों से लेकर गाँव तक गुटबाजी करते हैं। लोगों को जात, धर्म के नाम पर लडवाते हैं और यह नेता आपस में मिलीभगत करके जनता का पैसा खा जाते हैं। लोग जाति, धर्म राजनीतिक पार्टीया आदि में लड़ते रहते हैं। तभी ये चालाक नेता स्वपक्ष हो या विपक्ष मिलकर भ्रष्टाचार करते हैं। और उसे पचाते हैं। केवल चुनाव और लोगों के दिखावे के लिए एक दूसरे किचड़ उछालते हैं। ऐसे देश के लुटेरे नेता है। विवेकी राय ने उन्हें आज के युग के 'रावण' कहा है। "आज के नेता नामधारी जीवों की नेतागिरी बस झगड़ा लगाने और बीच में उसका मजा उठाने तक सिमित रह गयी है। चाहे वह दिल्ली हो चाहे लखनऊ चाहे जिला, चाहे गाव हर जगह झगड़ा। उधर जनता झगड़ा देखने में बिझी और वह उधर लूट। झगड़ा उजाले में है और लुट अंधेरे में। मैं ठिक ही सोच रहा था कि रामलीला उलट गयी है। रामलीला की जगह रावणलीला चल रही है।"⁴ इस लीला ने जनसामान्य और किसानों का जीवन बद से बदतर बना दिया है। केवल लोगों में आपसी बैरनिर्माण करके यह लुटेरे किसानों और जनसामान्य को लुट रहे हैं। बड़ी बड़ी बातें करनेवाले नेता आज के युग रावण है जो किसान के आत्महत्या के जिम्मेवार है।

विवेकी राय ने दादू धुनी चहु ओर कहानी में देश के राजनेता का यथार्थ चित्रण किया है जो हर समय अखबार की सुर्खियों में रहने का प्रयास करते हैं। चर्चित रहने के लिए या जनता का ध्यान जनता की समस्या

से हटाने के लिए यह नेता गण इलेक्ट्रॉनिक मीडिया को उटपटांग बयान देते हैं। फिर विरोधी दल उस बयान का जवाब देता है। ऐसी ही जनता के काम छोड़कर फालतू बकवाज यह नेता नाम का नीच प्राणी करता है। यह नेता गण सांसद बनकर संसद में जाते हैं तो वहा भी शोर शराब करते हैं। काम बंद करवाते हैं। एक दूसरे पर किचड़ उछालते हैं। अपने मन का मैल फैलाते हैं। गंदी-गंदी गालियाँ देते हैं। जनसामान्य लोगों के टैक्स का पैसा जो करोड़ों रूपये हैं उसे पैसे से चलनेवाली संसद को यह फालतू बकवाज में ही खर्च कर देते हैं। यह जनता के पैसे का दुरुपयोग है। "इस देश में बोलने की छूट है, गाली देने की छुट है, भद्दी आलोचना करने और किचड़ उछालने की दुट है।... मन के मैल फैलावो सफेद काला करो। कलंक लगओ, चुनचुनकर गलतिया निकालो।"⁵ इस तरह नेता एक दूसरे की गलतियाँ निकालने और बयान बाजी में ही अपने आप को धन्य समझते है। उन्हें लगता है कि जनता उन्हें शायद इसी काम के लिए चुनकर दिया है। बाकी कोई काम ही नहीं है। इसकारण देश की उन्नती नहीं हो रही है। जनसामान्यों को रोजमर्रा की जीवन जीने के लिए अनेक कठिनाईयों का सामना करना पड़ रहा है। किसान आर्थिक विवंचना के कारण आत्महत्या कर रहे हैं। इस पर भी यह नेता उटपटांग बयान बाजी करते हैं। नेता पैसे ओर कुर्सी के मदमस्त में मस्त है। उनके जनता का कुछ लेना देना नहीं है।

राजनेता अपनी राजनीति चलाने के लिए वह गांव के किसान और जनसामान्य से लेकर दिल्ली तक लोगों को गुटों में पक्ष की विचाराधारा में अलग अलग बांटने का काम यह राजनेता करते हैं। लोगों के प्रति उपर उपर की हमदर्दी जताते है। उन्हें विरोधी पक्ष पर हथियार बनाकर इस्तमाल करते हैं। लोग

भी अशिक्षा के कारण बहकावे में आते हैं । इनके झुठे वादों को सच्चे मानने की भुल करते हैं । और हर बार नये वादों से यह झुठ बोलकर चुनाव जितते हैं। लोगों पर उनके विचारों और लुभावने वादों का भुत सवार होता है । "छोटे भुत बड़े भुत सामाजिक भुत, राजनीतिक भुत, देशी भुत, विदेशी भुत, कांग्रेसी भुत, कम्युनिस्टी भुत, और पुराणपंथी भुत,"⁶ ऐसी अनेक राजनीतिक पक्ष राजनीति के लिए लोगों में आपसी द्वेष की भावना निर्माण करते हैं । गांव से लेकर दिल्ली तक यह चल रहा है । इसका लाभ यह राजनेता उठाते हैं लोग आपसी गुटबाजी और झगड़ों में मशगूल होते हैं । राजनेता मिलकर जनता का पैसा आराम से हजम करते हैं और खा पचाकर फिर एक-दूसरे पर आरोप प्रत्यारोप करके जनसामान्य को गुमराह करते हैं । इस वजह से किसान और जनसामान्यों का शोषण हो रहा है । इसका सशक्त चित्रण विवेकी राय ने अपने कहानियों में चित्रित किया है ।

निष्कर्ष :

किसानों की शोषण अंग्रेजों ने किया उन्हीं नीतियों को भारतीय राजनेताओं के कार्यरत रखा । जिससे किसानों की आर्थिक हालत दयनीय हुई इसी का परिणाम यह हुआ की वह अपनी आर्थिक अभावग्रस्तता ते तंग आकर आत्महत्याएँ करने लगे । किंतु राजनेताओं इसकी ओर ध्यान नहीं दिया। वह सत्ता की मस्ती में ही मस्त रहे। इसी कारण किसानों की आत्महत्याओं में बढ़ोत्तरी हुई है । परंतु राजनेता इस ओर ध्यान नहीं दिया इस वजह से किसान और देश की हालत खस्ता हो गई है ।

...✍

संदर्भ

1. हिंदी कथा साहित्य में सामाजिक यथार्थ – डॉ. गजाधर प्रसाद शर्मा, पृ. 94
2. कफन (जीवन परिधि) – विवेकी राय, पृ. 49
3. हाय रे परान (गूंगा जहाज) – विवेकी राय, पृ. 230
4. रावण (नई कोयल) – विवेकी राय, पृ. 76
5. दादू धुनि चहु ओर (नई कोयल) – विवेकी राय, पृ. 119
6. सुराजी का भवानी का फेर (नई कोयल) – विवेकी राय, पृ. 167

✍ . . .

पंचायतराज व लोकसहभाग : एक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ.आर.बी. शेजूळ

- राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, विवेकानंद कला, सरदार दलपसिंग वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद.

प्रस्तावना :

कोणत्याही संघटनेच्या यशापयशात तिच्या नेतृत्वाचा व तिच्यातील लोकसहभागांचा वाटा हा महत्त्वपूर्ण असतो. पंचायत राज संस्थाही याला अपवाद नाही. भारतातील पंचायत राज व्यवस्थेचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की, प्राचीन काळापासून प्रत्येक खेड्यात पंचायत ही स्वयंशासीत संघटना होती. खेड्यातील सर्व लोक एकत्र येऊन या संघटनेत कार्य करीत असल्यामुळे संघटनेच्या कामाचा फायदा खेड्यांतील सर्व लोकांना समान प्रमाणात मिळत होता.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आपल्या देशाने संसदीय लोकशाही शासन पध्दतीचा स्वीकार केला. या पध्दतीच्या माध्यमातून देशाचा कारभार चालवण्यासाठी व देशाचा विकास घडून आणण्यासाठी लोकसहभाग आवश्यकच आहे. या संदर्भात भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरु, महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी असे म्हटले आहे की, स्थानिक शासन संस्था आणि शासन यांच्या माध्यमातून देशाचा कारभार चालू राहावा यासाठी विकास प्रक्रियेत स्थानिक जनतेचा सहभाग हा मोठ्या प्रमाणात असला पाहिजे. त्याचबरोबर संसदीय लोकशाहीस आवश्यक असणाऱ्या लोकशाही समाजाची मानसिकता जनतेत निर्माण करण्यासाठी स्थानिक जनतेला सत्तेच्या अनेक पायऱ्यावर बसवणे गरजेचे आहे.

यासाठीच सामूहिक विकास कार्यक्रम, राष्ट्रीय विकास परिषद यांच्या कार्याचा आढावा घेऊन बलवंत राय मेहता समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार आपल्या देशात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेचा स्वीकार करून स्थानिक लोकांना शासकीय प्रक्रियेत सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून पंचायतराज संस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासासाठी लोकसहभागाचे महत्त्व आणि

लोकसहभागासमोरील समस्यांचा आढावा या शोधनिबंधातून घेण्यात आला आहे.

लोकसहभागाचे स्वरूप :

पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये लोकसहभाग आवश्यक आहे, तर मग प्रश्न असा निर्माण होतो की त्याचे स्वरूप कसे असावे. पंचायतराजमधील लोकसहभागाचे स्वरूप हे त्या-त्या देशातील समुहाच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. भारतात प्राचीन काळापासून पंचायतराज व्यवस्थेमध्ये लोकांच्या शासनातील सहभागाला महत्त्वाचे स्थान होते. कौटिल्याच्या जगप्रसिद्ध 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात गावातील सार्वजनिक मंदिरे, तलाव, विहरी अशा कामात प्रत्येकाने आपला सहभाग दर्शाविलाच पाहिजे असा नियमच होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकशाही व्यवस्थेतही लोकसहभागाचे स्वरूप हे बहुआयामी स्वरूपाचे आहे. यामध्ये रोजगाराच्या पुरेशा संधी आहेत. तेथे स्थानिक विकासाची जबाबदारी क्षेत्रीय किंवा परिषदाद्वारे निर्धारित केली जाते. जेथे शासन आणि प्रशासन जनतेच्या सहभागाची भावना आणि व्यवस्था पुरेशी आहे तेथे जनतेच्या सहभागाची अनेक रूपे आहेत.

भारतातील ग्रामीण लोकांचे पूर्ण वर्षाचे अन्न, राहणे तसेच आजाराच्या अनेक समस्यांनी लोक त्रस्त आहेत. पंचायतराज व्यवस्था वस्तुतः ग्रामीण विकास कार्यक्रमात जनतेच्या भागीदारीचे संस्थागत रूप आहे. दुर्देवाची स्थिती अशी राहिली आहे की, संस्थागत स्तरावर असली तरी आजच्या या स्थितीत राजकीय, संस्थात्मक, प्रशासकीय, सामूहिक आणि व्यक्तिगत स्वरूपात लोकसहभाग वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून येत आहे. पंचायत राज व्यवस्थेतही ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद यामध्ये औपचारिक-अनौपचारिक, प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष, व्यक्तिगत-सामूहिक, स्थानिक-प्रादेशिक अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात जनसहभाग दिसून येत असला तरी

मात्र त्याचे वर्गीकरण हे कार्यिक, सामाजिक व मनोवैज्ञानिक आणि गावपातळीवर संघटना सहभागातून मिळालेले स्थैर्य असे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत यांची विभागीय माहिती पुढीलप्रमाणे

विभागाचे नाव	जिल्हा परिषदेची संख्या	पंचायत समित्या	ग्रामपंचायत
कोकण विभाग	०५	४५	३०१७
पुणे विभाग	०५	५७	५६७०
नाशिक विभाग	०५	५४	४८९९
औरंगाबाद विभाग	०८	७६	६६३८
नागपूर विभाग	०६	६३	३७००
अमरावती विभाग	०५	५६	३९४९
एकूण	३४	३५१	२७८७३

पंचायत व्यवस्थेमध्ये लोकसहभागाचे महत्त्व :

लोकशाही शासनाच्या स्थैर्यासाठी आणि लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी लोकांचा पाठिंबा आवश्यकच असतो. शासनव्यवस्थेत समाजातील विशिष्ट समूहच सर्व क्षेत्रांत अधिराज्य गाजवताना दिसतो. परिणामतः शासन व प्रशासन यंत्रणा यांच्यात दुरावा निर्माण होतो आणि सहभागी संस्कृती (Participative Culture) लोप पावते. म्हणून कोणतेही शासकीय कृती यशस्वी होण्यासाठी प्रशासन लोकाभिमुख, गतीशील, पारदर्शक होण्यासाठी लोकसहभाग आवश्यक असतो. पंचायत राज व्यवस्थाही याला अपवाद नाही.

राष्ट्रीय स्तरावरील लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी :

अलीकडच्या काळात लोकशाही संदर्भात स्थानिक शासनाला (पंचायत राजला) एक वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. लोकशाहीमध्ये लोकांसाठी आणि लोकांबरोबर कार्य करण्याची सवय आणि कौशल्य यांना महत्त्व असल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था (पंचायती राज) खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचा पाया ठरतात. शासनाच्या वरच्या पातळीवरील लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी तीचा पाया खालच्या स्तरापासून घातला गेला पाहिजे. आणि

म्हणूनच पंचायतीराज हा भारतीय लोकशाहीचा पाया समजल्या जातो. हा लोकशाहीचा पाया मजबूत करण्यासाठी लोकसहभागाची आवश्यकता असते. म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी १९४८ मध्ये स्थानिक स्वराज्य खात्याच्या लोकनियुक्त पहिल्या बैठकीसमोर भाषण करताना "Democracy at the for me not be success until you build this on the foundation form below" असे म्हटले होते.

ग्रामीण नेतृत्वाच्या विकासासाठी :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सुरवातीच्या काही वर्षांच्या काळात ग्रामीण नेतृत्व करण्याची जबाबदारी ही शहरी भागातील सुशिक्षित अथवा उच्च शिक्षित नेत्यांनीच पार पाडली. पंचायत राजमुळे ग्रामीण समाजात स्थानिक पातळीवर नवी सत्ताकेंद्रे स्थापन झाली. त्यामुळे ग्रामीण नेतृत्वाच्या विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. ग्रामीण भागात नव्यानेच येऊ घातलेल्या राजकीय सत्तेची जबाबदारी अंगावर पेलण्यासाठी स्थानिक पातळीवरील नेतृत्व पुढे आले. सुरवातीच्या काहीशा अडखडळत्या वाटचालीनंतर ग्रामीण नेतृत्वाने स्थानिक राजकारणावर आपली पकड मजबूत बसवली. एवढेच नव्हे तर राजकीय सत्तेची जबाबदारी आपण चांगल्या प्रकारे सांभाळू शकतो, राजकीय सत्तेचे राजकारण बुद्धी कौशल्याच्या बळावर चांगल्या प्रकारे हाताळू शकतो हे प्रत्यक्ष कृतीने ग्रामीण भागातील नेतृत्वाने सिद्ध करून दाखविले. यासाठी त्याला पंचायत राजचा उपयोग झाला. म्हणून ग्रामीण भागातील नेतृत्वाचा विकास करण्यासाठी पंचायत राज महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे.

लोकांच्या इच्छा आणि गरजा यांच्याशी सुसंगतपणा राखण्याचा प्रभावी मार्ग :

स्थानिक पातळीवर लोकसहभागामुळेच ध्येय, धोरणे, योजना व कार्यक्रम हे केवळ लोकांच्या इच्छा व अपेक्षा यांच्याशी सुसंगत असे आखले जातात. एवढेच नव्हे तर, त्यांची कार्यक्षमतेने अंमलबजावणी करणेही शक्य होते. आंतरराष्ट्रीय स्थानिक प्राधिकरण संघाच्या एका परिसंवादांमध्ये असे मत व्यक्त करण्यात आले होते की, लोकांचा असा सहभाग शासनाची धोरणे आणि कार्यक्रम लोकांच्या गरजा आणि इच्छा यांच्याशी सुसंगत राखण्याचा

एक प्रभावी आणि परिणामकारक मार्ग म्हणजे पंचायतराज मधील लोकसहभाग हा होय.

निर्णय घेण्याच्या आणि निर्णयाची स्थानिक पातळीवरील अंमलबजावणी करणाऱ्या प्रक्रियेत ज्यांच्यावर या निर्णयाचा परिणाम घडत असतो अशा नागरिकांचा निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग हा पंचायतीराज व्यवस्थेमधूनच घडून येतो.

स्थानिक लोकांच्या सर्वात जवळ जाणारे शासन :

पंचायती राज हे सर्वांच्या तसेच लोकांच्या सर्वात जवळ जाणारे शासन आहे. त्यामुळे पंचायत राजमध्ये लोकसहभागाचे महत्त्व हे अधिक वाढलेले आहे. स्थानिक शासनाचे निर्णय हे व्यक्तींच्या जीवनावर थेट परिणाम करणारे असतात. खराब रस्ते, अनियमित वीजपुरवठा यामुळे केवळ नागरी व्यवहारात असुविधा निर्माण होतात असे नाही तर सारे सामाजिक, आर्थिक जीवन विस्कळीत होऊन जाते. प्रशासकीय कार्यक्षमता केवळ आर्थिकदृष्ट्याच नव्हे तर स्थानिक शासनसंस्था समाजाचा अविभाज्य भाग होण्याच्या दृष्टीनेही महत्त्वाची भूमिका बजावत असते. या मार्गाने स्थानिक शासन हे लोकांच्या जवळ जाते व त्याचबरोबर लोकांनाही ते जवळचे वाटते. अशा शासनाच्या निर्णयावर प्रभाव टाकून ते अधिकाधिक लोकाभिमुख करणे त्यांना शक्य होते. पदाधिकारी आणि प्रशासन यांच्यामधील परस्पर विचार-विनिमयामधूनच हे साध्य होते. ही प्रक्रिया लोकशाही वर्तनाचाच एक भाग असते. म्हणून पंचायत राज व्यवस्थेच्या शासनात लोकसहभागाची आणि परस्पर सहसंबंधांची नितांत आवश्यकता असते.

परस्परात सहभावना आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी :

लोकसहभागाची व्याप्ती आणि तीव्रता हा समाजाच्या लोकशाही तत्त्वावरील लोकशाही कार्यपध्दतीवरील श्रद्धेचे प्रतीक (दर्शक) आहे. शासनाची संवेदनशिलता, कार्यक्षमता आणि प्रभाव हे त्या समाजाला परस्पराविषयी वाटणाऱ्या सहभावनेवर अवलंबून असते. राज्य पातळीवर ती भावना राष्ट्रप्रेमामधून तर स्थानिक पातळीवर व्यक्तीच्या अस्मीतेमधून प्राप्त होते. आजपर्यंत प्रशासकीय मर्यादेमुळे किंवा वर्गहिताच्या मुळे वंचित राहिलेल्या दुर्बल घटकांनाही पंचायत राजव्यवस्थेमुळे

सत्तेचा, अधिकारांचा लाभ मिळू शकतो. लोकसहभागामुळे नागरी सेवा सुविधांची व्याप्ती केवळ भौगोलिक संदर्भातच वाढत नाही तर त्यामुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत होते. लोकशाही हिताच्या दृष्टीने लोकसहभागांची वाढती व्याप्ती ही अत्यंत महत्त्वाची ठरते आणि ही व्याप्ती वाढविण्यासच स्थानिक पातळीवरील पंचायत राज हीच महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावते.

प्रभावीपणे शासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी:

जनतेच्या भागीदारिवरच शासनाच्या यशाची वास्तविक पेज आहे. जेवढी जनतेची भागीदारी होईल त्या प्रमाणात विकास योजनात यश येईल. लोकसहभागामुळे शासनाच्या सेवा-सुविधा समाजाच्या अधिकाधिक स्तरापर्यंत पोहचविल्या जातात. म्हणून शासकीय योजनांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी पंचायत राजमध्ये लोकसहभागाची आवश्यकता असते.

महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी:

राष्ट्रीय पातळीवरील महिलांच्या राजकीय सहभागाचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की १९९२-१९९९ च्या काळात भारतीय लोकसंख्येत महिला प्रतिनिधींचे प्रमाण हे ६ ते ७ टक्के होते. २००१-२०१० च्या दरम्यान ते ९ टक्के होते. २०१४ च्या लोकसभेत महिलांचे प्रमाण हे जवळपास १० टक्के आहे. जगाच्या तुलनेत विचार केल्यास भारतीय राजकारणातील महिलांचे हे प्रमाण खूपच कमी आहे. म्हणून राजकीय पातळीवर महिलांचे राजकारणातील सहभाग वाढविण्यासाठी त्याची सुरुवात ही स्थानिक पातळीवरूनच करावी लागेल. पंचायत राजमधून महिला ह्या राष्ट्रीय राजकारणात भाग घेण्यास सक्षम बनतील.

लोकसहभागाची समस्या :

पंचायत राज व्यवस्थेच्या यशाची आधारभूत अनिवार्यता जनतेचा सहभाग हाच आहे. ग्रामीण जनतेच्या आधारभूत आवश्यकतेसाठी ग्रामीण विकासाचे जे जे कार्यक्रम हाती घेतले त्यामध्ये सामुहिक विकास कार्यक्रम, राष्ट्रीय विकास परिषद असे कार्यक्रम राबवून जनतेचा सहभाग वाढविण्याचा प्रयत्न केला. एवढेच नाही तर मागास वर्गातील लोकांना आरक्षणाच्या माध्यमातून पंचायत राज व्यवस्थेत सहभागी होण्याची संधी दिली. कारण ग्रामीण भागाच्या समस्या कोणत्या आहेत हे तेथे राहणाऱ्या लोकांनाच चांगले माहिती असते. म्हणून राष्ट्रीय व राज्य

स्तरावरील सरकार आपल्या विकास कार्यक्रमांत लोकसहभागाला प्राधान्य देत असले तरी मात्र सर्वसामान्य लोकांमध्ये असलेली गरिबी व बेरोजगारी, ग्रामीण भागात असलेला शिक्षणाचा अभाव, जनतेची उदासिन वृत्ती, नौकरशाहीचा यंत्रवतपणा आणि अभिजात वृत्ती, धार्मिक रूढी, परंपरा, संप्रदाय, जाती अशा या ग्रामीण जनतेच्या समस्येबरोबरच सरकारची उदासिनता, नकरात्मक राजकीय हस्तक्षेप, भ्रष्टाचार, समन्वय व प्रतिबद्धतेचा अभाव, निःपक्ष प्रसार माध्यमांचा अभाव यासारख्या अनेक समस्या ह्या ग्रामीण भागातील जनतेला पंचायत राजव्यवस्थेमध्ये सहभागी होण्यास अडथळे निर्माण करताना दिसून येतात.

सारांश :

भारतातील पंचायत राज व्यवस्थेला फार प्राचीन आणि गौरवशाली परंपरा लाभलेली आहे. पंचायत राज संस्था ही कल्याणकारी राज्य निर्मितीसाठी, स्थानिक पातळीवर सत्ता रुजविण्यासाठी व शासनाच्या कार्यात जनसहभाग वाढविण्याची एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. कारण पंचायत राजमधील 'लोकसहभाग' ही एक उत्स्फूर्त मानवी प्रक्रिया असून तिच्यामुळे विकास कार्यक्रमांना गती मिळून विधायक स्वरूप प्राप्त होते. एवढेच नाही तर जनतेमध्ये सकारात्मक परिवर्तन होवून ग्रामीण विकासाचे लक्ष्य साध्य होण्यास मदत होते.

...✍

संदर्भ

१. पाटील वा. भा.- पंचायत राज, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २००९.
२. सुराणा राजकुमारी - भारत में लोकतांत्रिक विकेंद्रीकरण और नवपंचायती राज, राज पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर, २०००.
३. शर्मा श्रीनाथ, सिंह मनोजकुमार - (संपा.) पंचायती राज एवं ग्रामीण विकास, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २००९.
४. सिंह राम अयोध्या - भारतीय प्रशासन स्वरूप एवं संरचना, अविष्कार प्रकाशन, दिल्ली, २००८.
५. नांदेडकर हि. जी. - पंचायतीराज एक विश्लेषणात्मक परामर्श, के सागर प्रकाशन, पुणे, २००८.
६. विभुते भालबा - पंचायतीराज, मनोविकास प्रकाशन, मुंबई, २००४.
७. लोकराज्य - मासिक, एप्रिल-२०१२, जून-२०१४.

✍ . . . बौद्ध धर्मांतर आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका

- प्रा.शैलेश राऊत
- डॉ.पुष्पा गायकवाड

- प्रभारी प्राचार्य, चेतना महाविद्यालय, सिडको एन-११, औरंगाबाद (महा.)
- इतिहास विभाग, डॉ.बा.आं.म.वि., औरंगाबाद (महा.)

धर्मांतराच्या निर्णयावर मात्र ते ठाम राहिले. नाशिक येथील येवला येथे १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याची घोषणा त्यांनी उपस्थित जनसमुदायासमोर केली. (खरात १९९०:३) या घोषणेसहित तीन ठराव पारित करण्यात आले. १) समता व स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यासाठी धर्मपरिवर्तन आवश्यक आहे. २) ही परिषद डॉ.आंबेडकरांना विश्वास देत आहे की, महार जाती सामुदायिकरीत्या धर्मांतरास सिध्द आहेत. ३) धर्मांतराच्या दिशेने पहिले पाऊल म्हणून हिंदू देवदेवतांची पूजा करणे सोडून देऊ. हिंदूंचे सण साजरे करणार नाही. हिंदू धर्म मंदिरांत प्रवेश करणार नाही. (फडके २००६:१८५) हे ठराव हिंदू धर्म त्यागल्याचे दर्शवितात. या घोषणेने संपूर्ण देशाच्या सामाजिक, राजकीय वर्तुळात वादळ निर्माण झाले. म.गांधीपासून ते वि.दा.सावरकारांपर्यंत अनेकांनी आपल्या प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या.

उच्च जातीय हिंदू पुढाऱ्यांचा धर्मांतर घोषणेबद्दल प्रतिसाद :

धर्मांतराबाबत म.गांधींनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पूर्णपणे विरोधातील भूमिका घेतली. त्यांनी अत्यंत तीव्र प्रतिक्रिया दिली ती अशी, धर्मांतराची घोषणा ही माझ्या दृष्टीने असह्य बाब असून हा दुर्दैवी निर्णय डॉ.आंबेडकरांनी घेणे उचित नाही. 'धर्म म्हणजे घर किंवा वस्त्र नव्हे. जे इच्छेप्रमाणे बदलता येते. जर आंबेडकरांचा ईश्वरावर विश्वास असेल, तर त्यांनी आपला क्रोध आवरावा आणि पुनर्विचार करावा. धर्मांतराने मूळ हेतू साध्य होणार नाही त्यांना असे म्हणायचे होते. दलितांचे मूळ प्रश्न

दारिद्र्य, अज्ञान आणि समतेचे हक्क हे धर्मांतराने प्राप्त होणे शक्य नाही. एवढी प्रतिक्रिया देऊन ते थांबले नाहीत तर पुढे त्यांनी असा विश्वास दाखविला की, 'गरीब अशिक्षित हरिजन डॉ.आंबेडकरांचे ऐकणार नाहीत असे स्पष्ट करून त्यांनी दलितांना इशारा देतांना म्हटले की, "डॉ.आंबेडकरांच्या या घोषणेपासून सावध राहावे. (डिप्रेसड क्लासेस डॉक्यूमेंट- पृ. ४३)

एक प्रकारे दलितांनी धर्मांतर आंदोलनात सहभागी होऊ नये अशी भूमिकाच त्यांनी घेतली. एवढेच नाही तर महारेतर दलितांना धर्मांतरात सहभागी होऊ नये म्हणून हैदराबाद संस्थानात पा.ना. राजभोज व उत्तर भागात बाबू जगजीवनराम यांना कामाला लावले होते. त्यात त्यांना यशही आले.

वि.दा. सावरकरांची भूमिका :

धर्मांतरांच्या बाबतीत दुसरी महत्त्वाची प्रतिक्रिया हिंदू महासभेचे नेते वि.दा. सावरकरांनी दिली होती. त्यांनी धर्मांतराविरोधी मत नोंदविताना निर्भीड पत्रात तीन लेख लिहिले. त्यात त्यांनी लिहिले की, "अस्पृश्यांचे निर्मूलन आता दृष्टिपथात आले आहे. हिंदू धर्म सोडून इतर धर्म स्वीकारताच अस्पृश्यांना संपत्ती अधिकार वा नोकऱ्या वाढून ठेवलेल्या आहेत असे नाही. असा उपरोधिक टोला डॉ.आंबेडकरांच्या धर्मांतराबाबत नोंदविला होता. डॉ.आंबेडकरांना नवा धर्म स्थापनेचा सल्ला सावरकरांनी दिला होता. वास्तविक पाहता डॉ.आंबेडकरांचे धर्मांतर काही नोकऱ्या प्राप्त करण्यासाठीचे पाऊल नव्हते. ते माणुसकीचे, समतेचे अधिकार प्राप्त करण्याची कृती होती. (कीर १९९३:२३५)

धर्मातराची घोषणा व श्री. म. माटे :

श्री.म.माटे एकीकडे डॉ.आंबेडकरांच्या धर्मातर आंदोलनाला के. के. सकट यांना हाताशी धरून विरोध करित होते. त्यांच्या सुधारणेची व्याख्या पारंपरिक स्वरूपाची होती. त्यांचा कायम डॉ.आंबेडकरांच्या स्वाभिमानी चळवळीला विरोध होता. या विरोधाला धार यावी म्हणून दलितांतील मातंग जातीचा त्यांनी उपयोग करून घेतला. त्यांनी के.के.सगट या मातंग पुढ्याला डॉ.आंबेडकरांविरोधात उभे करून पुण्यात एक मातंग परिषद घेतली. भा.ल.भोपटकरांच्या भाला पत्रकात के.के.सगटाचे डॉ.आंबेडकरांवर व महार जातीवर दोषारोपण करणारे पत्र छापले. त्यात महार लोक मांगांना कमी लेखतात, त्यांना आपल्या विहिरीवर पाणी भरू देत नाहीत. त्यांचा नवरदेव रस्त्यावर, घोड्यावर बसून रस्त्याने जाऊ देत नाहीत. तेव्हा प्रथम महार लोकांनी मांग लोकांना समसमान लेखावे व मग स्पृश्य हिंदूशी समानतेचा झगडा करावा. (खैरमोडे १९५८: ९)

भाला नावाच्या पुण्यातील या साप्ताहिकात श्री. सकट यांनी हे पत्रक प्रसिद्ध केले. जेव्हा डॉ.बाबासाहेबांनी महाड सत्याग्रह सुरू केला होता. तेव्हा भालाकार श्री. माटेनी 'आम्ही तुमच्या पाठी बडवू, तुम्ही आमचे पाणवठे व देवळे बाटवण्याचे बंद करा असे स्पष्ट बजावले होते. धर्मातर घोषणेचा धक्का दिल्यावर मात्र प्रत्यक्ष शंकराचार्य ते खुले करण्याचे आश्वासन द्यायला लागले. तेव्हा माटे हे भाला साप्ताहिकात सतत डॉ.आंबेडकरी आंदोलनाच्या विरोधात लिहित होते. तेव्हा बहिष्कृत भारतातून डॉ.आंबेडकरांनी भालाकारांना संयुक्तिक उत्तरे दिली. यावेळी धर्मातराबाबत सुधारक म्हणविणाऱ्या श्री. म. माटेना प्रत्यक्ष विरोध करण्याची भूमिका त्यागून श्री. सकटांचा वापर केला. वास्तविक पाहता महार मांग संबंधाने संकटानी उपस्थित केलेले प्रश्न बरोबरच आहेत. परंतु डॉ.आंबेडकर चळवळीच्या सर्व दलित जातीच्या मानवीय हक्क प्राप्तीच्या ध्येय धोरणात काही दोष नव्हता. तरी महार समाज व त्यांच्या पुढ्यांनी व

प्रस्थापित पक्षाने मातंग समाजाला आंबेडकरी चळवळीपासून दूर ठेवण्यात यश मिळविले. (हेरलेकर १९८६:१०२)

धर्मातर घोषणा गांधी, आंबेडकरांचा वैचारिक मतभेद :

महात्मा गांधीही दलितांच्या प्रश्नांकडे सनातनी हिंदू चष्म्यातून पाहत होते. त्यांच्यासाठी अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील कलंक होता. तो कलंक दूर करणे माझी वैयक्तिक जबाबदारी आहे आणि प्रत्येक सवर्ण हिंदूची जबाबदारी आहे. (झेलियट २०१०:१५५) आपले विचार कृतीत आणण्यासाठी काँग्रेसच्या वतीने मार्च १९२१ मध्ये अँटी अनटचेबिलिटी लीगची स्थापना करण्यात आली. याच वेळी डॉ.आंबेडकरांच्या प्रेरणेने पुण्यात पार्वती मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह गांधीजींच्या अहिंसा तत्त्वप्रणालीवर सुरू होता. तरी गांधीजी अथवा काँग्रेसने या सत्याग्रहाला पाठिंबा दिला नाही. उलट 'अँटी अनटचेबिलिटी लीगचे नेते वर्ध्याचे मारवाडी 'जमनालाल बजाज' यांनी वि.दा.सावरकरांच्याच पदचिन्हावर चालून वर्ध्याला दलितांसाठी स्वतंत्र मंदिर बांधले होते. (झेलियट २०१०:१६४) जेव्हा डॉ.आंबेडकरांनी हिंदू धर्मातरगत समतेच्या संघर्षाचा त्याग केला व दलितांचे स्वतंत्रपणे आंदोलन चालविण्याचा निर्णय घेतला. राऊंड टेबल कॉन्फरन्समध्ये दलितांना मुसलमानांप्रमाणे स्वतंत्र राजकीय समाज संबोधून स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. तेव्हा मात्र काँग्रेस आणि गांधीजींनी आपली भूमिका बदलली. ३० सप्टेंबर १९३२ रोजी 'ऑल इंडिया अँटी अनटचेबिलिटी लीगचे' अधिवेशन भरविले व त्यात दलितांसाठी सर्व सार्वजनिक विहिरी, रस्ते, शाळा, मंदिरे आणि सार्वजनिक कार्यक्रम स्थळे खूली करण्यासाठी शांततामय प्रयत्न केले जातील असे घोषित केले. या कार्यक्रमाच्या प्रचारासाठी गांधीजींनी नोव्हेंबर १९३३ ते जुलै १९३४ पर्यंत १२,५०० मैलांचा भारत दौरा केला. गांधी आणि काँग्रेसला डॉ.आंबेडकरांची चळवळ ही साम्राज्यशाहीशी

लढण्याच्या मार्गातील अडसर वाटत होती. त्यांना थांबविणे हे काँग्रेस आणि गांधीजीसाठी क्रमप्राप्त झाले होते. यासाठी गांधींनी बिहारमधील दलित चमार जातीतील जगजीवन राम या तरुणाला डॉ.आंबेडकरांच्या विरोधात दलित नेतृत्व म्हणून पुढे आणले. अॅन्टी अनटचेबिलिटी लीगचे नांमातर करून हरिजन सेवक संघ ठेवण्यात आले. डॉ.आंबेडकरांनी या अॅन्टी अनटचेबिलिटी लीगच्या कार्यक्रमावर टीका करणारे पत्र त्यावेळी लीगचे सेक्रेटरी ए.बी. ठक्कर यांना लिहिले त्यात, "आपण ज्या सुधारणांचा आग्रह धरत आहात! त्या अगदी वरवरच्या सुधारणा असून त्यातून ठोस अशा समतेचा हक्क दलितांना मिळणार नाही. त्याचे आर्थिक उन्नतीच्या बाबतीत समतेची संधी व राजकीय हक्क प्राप्तीच्या क्षेत्रात त्यांना काही मिळणार नाही. (झेलियट २०१०:१६९) या संबंधित चर्चेत डॉ.आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या पाच लाख अनुयायांसह बौद्ध धम्माची दीक्षा घेतली.

ब्राह्मणेतर पुढारी आणि बाबासाहेबांची धर्मातरांची घोषणा :-

माळी जातीचे सत्याशोधक पुढारी 'दीनामित्र'कार मुकंदराव पाटील यांनी दलितांच्या धर्मातर चळवळीचे समर्थन केले. एवढेच नाही उच्च हिंदू ब्राह्मण जातीचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या 'केसरी' वृत्तपत्राला आंबेडकरांची बाजू घेऊन सडेतोड उत्तरही दिले. धर्म मार्तण्डांना प्रश्न विचारला तो असा "हिंदू धर्म हा वर्णाश्रम धर्मावर आधारलेला असल्यामुळे तो माणसाचा तिरस्कार करणारा झाला. तेव्हा अशा धर्माचा हा अभिमान बहिष्कृत लोकांनी काय म्हणून धरावा? आमच्या धर्माचा अभिमान धरा, पण उकिरड्यावर जगा असली मनोवृत्ती धर्ममार्तण्डांची आहे. अशी टीका करून उच्च ब्राह्मण जातीमुळेच कोट्यवधी हिंदू परधर्मात गेले आहेत असा आरोपही त्यांनी केला. (एरंडे १९९६:१६४) अशाच प्रकारे काही वृत्तपत्रांनी धर्मातर विरोधाच्या उच्च ब्राह्मणी मनोवृत्तीला चोख उत्तर दिले. त्यात मुंबईच्या 'विविध वृत्तपत्रांनी' अशा

पुढार्यांना सरळ खडसावले... "डॉ. आंबेडकरावर शिव्याशापांचा वर्षाव करून त्यांना धमक्या देऊन त्यांच्या धर्मातराच्या मार्गातील अडचणीचा पाढा वाचून, अस्पृश्यांना हिंदू धर्माची महती सांगून, हिंदू समाजाला आपले मरण टाळता येणार नाही. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याविरूद्ध काही भाडोत्री किंवा भोळसट 'हरिजन' हाताशी धरून त्यांच्याकरवी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा निषेध करून मूठभर लोकांच्या किंवा मुळीच न भरलेल्या सभांचे खरेखोटे अहवाल वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध करवून आंबेडकरांना हाणून पाडण्याचे प्रयत्न तर परिणामी आत्मघातकीपणाचे ठरल्याखेरीज आणि त्यामुळे उद्याचे मरण आज ओढवल्याखेरीज राहणार नाही हेही निश्चित समजावे. (गायकवाड १९९३:२२४) उच्चजातीय कर्मठ पुढारी धर्मातर, चळवळीला थांबवण्यासाठी कोणकोणती प्रयत्न करीत होते. याला उघड करण्याचे काम 'विविधवृत्ताने केले'. महारेतर दलित जातीतील व्यक्तीला हाताशी धरून डॉ.आंबेडकरांचा निषेध करणे, त्यांना धर्मद्रोही, देशद्रोही ठरविण्यापर्यंतची मजल या पुढार्यांनी गाठली होती. तरी आंबेडकरांचे समर्थन देशपातळीवर वाढत होते. याबद्दल 'निर्भीड' पत्राने स्पष्ट इशारा दिला. त्यांनी लिहिले आंबेडकरांना नीट ओळखा, मानेला बसे धर्मातरांचा विळखा (निर्भीड दि.१५.१२. १९३५) डॉ.आंबेडकरांच्या दलितांप्रती चालविलेल्या आंदोलनाची स्तुती करताना हेच 'निर्भीड पत्राने' १९ जानेवारी १९३६ च्या अंकात लिहिले. "डॉ.आंबेडकर अस्पृश्यता निर्मूलन करण्यासाठी देवदूत अवतरले आहेत." अशाच प्रकारची डॉ.आंबेडकरांची भूमिका थोडी अधिक समजूतदारपणे मांडण्याची कार्य मसुरचे, 'धर्मातर विश्वोद्धार' व मुंबईचे 'आदर्श वैश्य' या वृत्तपत्रांनी केली. धर्मातराच्या घोषणेवरही संपूर्ण चर्चा घडत. (गायकवाड १९९३:२२४)

डॉ.आंबेडकरांची धर्मातरांची भूमिका :-

धर्मातरित दलितांनी पूर्णपणे हिंदू धर्मापासून फारकत घ्यावी म्हणून त्यांनी २२ प्रतिज्ञा दिल्या. डॉ.आंबेडकरांना प्राचीन बौद्ध इतिहासाशी नाळ

जोडायची होती. त्यामुळेच त्यांनी १९४८ मध्ये "अनटचेबल" हा ग्रंथ लिहून अस्पृश्य हे पूर्वाधर्माचे बौद्ध आहेत. ते नाग समूहाचे घटक आहेत. त्यांना महान इतिहासाची परंपरा होती हे स्पष्ट केले. ब्राह्मण धर्माने बौद्धांचा केलेला तिरस्कार व गोमांस भक्षण यातून मुळचे नाग बौद्ध जे त्यांच्या टोळ्यांपासून वाताहत झाली. ते अस्पृश्यतेच्या गर्तेत अडकले हे त्यांनी सिद्ध केले. (आंबेडकर २००१:४६) या त्यांच्या विश्लेषणाद्वारे दलित जात समूहात स्वाभिमान निर्माण करून त्यांना न्यूनगंडातून बाहेर काढायचे होते. त्यात ते बऱ्याच प्रमाणात सफलही झाले. उच्च हिंदू धर्मांतर घोषणेवर टीका करण्यात आघाडीवर होते. तसेच धर्मांतर समारंभावरही त्यांनी टीकेची झोड उठवली होती. तरी धर्मांतर समारंभ सफल झाला. त्यांना दलित जातीतील जात पोटजातीच्या अंतर्गत संघर्षाचा फायदा उचलून महारेतर दलितांना धर्मांतर करण्यापासून थांबविण्यात यश मिळाले होते. डॉ.आंबेडकरांनी बौद्ध

धर्माचा पर्याय हा हिंदू धर्माला पर्याय म्हणून निवडला नव्हता. तर एकंदरीत अखिल मानवजातीला विज्ञानवादी तर्कनिष्ठ व लोकशाहीवादी धर्म देणे हा त्यांचा उद्देश होता. त्यांचा मार्क्सवादी हिंसक क्रांतीला विरोध होता. बौद्धवादातून अखिल मानवजातीचे कल्याण होईल असे त्यांचे ठाम मत होते. जात, वर्ण, स्त्रीदास्य, उच्छेद करण्यासाठी बौद्ध धम्म हाच योग्य पर्याय आहे असे त्यांना वाटत होते. म्हणूनच संपूर्ण भारत बौद्धमय करण्याची प्रतिज्ञा घेतली होती. आजच्या जात, धर्माचे अहंगंड, एकमेकाविरुद्ध तिरस्कार व हिंसक दंगलीच्या पार्श्वभूमीवर डॉ.आंबेडकरांचे विचार अखिल मानव जातीला दीपस्तभांसारखे मार्ग दाखवतात.

...✍

संदर्भ

१. खरात शंकरराव, (१९९०) : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मांतर, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे.
२. फडके भालचंद्र, (२००६) : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चळवळीचा परामर्श, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. डिप्रेसड क्लासेस डॉक्यूमेंट- पब्लिशड बाय महाराष्ट्र गव्हर्नमेंट मुंबई.
४. कीर धनंजय, (१९९३) : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
५. (खैरमोडे चा.भ., (१९५८) : डॉ.भीमराव रामजी आंबेडकर, खंड-११, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
६. हेरलेकर दिनकरराव खाबडे, (१९८६) : डॉ.आंबेडकरांचे विरोधक, आनंद प्रकाशक, औरंगाबाद.
७. झेलियट एलिनॉर, (२०१०) : फ्राम अनटचेबल टू दलितस् एसे ऑन आंबेडकर मुव्हमेंट, मनोहर पब्लिकेशन्स, न्यू दिल्ली.
८. एरंडे अशोक, (१९९६) : सत्यशोधक मुकुंदराव पाटील, दीनमित्र स्फुर्ती प्रकाशन, अहमदनगर.
९. गायकवाड आर.डी., (१९९३) : आंबेडकरी चळवळीतील आठवणी, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
१०. निर्भांड, दिवाळी अंक दि.१५.१२. १९३५
११. डॉ.आंबेडकर, (२००१) : द अनटचेबल, घोडेस्वार जी.एस.(संपा.) सुगत प्रकाशन, नागपूर.

✍ . . . स्त्री भ्रूणहत्या थांबवा कन्या, समाज, देश वाचवा

प्रा.डॉ. विद्या मुकुंद ठवकर

- अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख अशोक मोहकर महाविद्यालय अडयाळ, ता. पवनी, जि. भंडारा.

“प्रेमाच्या वेलीवर एकच हवे फूल,
स्त्री भ्रूणहत्या करण्याची करू नका भूल”
प्रगत समाजव्यवस्थेत अत्यंत
अपवादात्मक परिस्थितीत कराव्या
लागणाऱ्या गर्भपाताला धर्ममार्तंडांचा विरोध
पत्करून कायदेशीर मान्यताही दिली गेली.
परंतु भ्रामक कल्पनांच्या आहारी जाताना
बाटलीतला राक्षस बाहेर काढते आहे. याची
जाणीव होईपर्यंत बराच वेळ गेला असला
तरीही जाणीव झाली हेही नसे थोडके या
न्यायाने गर्भ लिंग निदान करून स्त्री
भ्रूणहत्यांना पायबंद घालण्यासाठी कायदा
अस्तित्वात आला. अर्थात सर्वच प्रश्न कायदा
करून सुटत नाहीत.

ज्ञानी योद्धा व गर्भाची हत्या
निंदनीय मानली आहे. धार्मिक पातळीवर
गर्भपातालाच मान्यता नाही. भ्रूणहत्या व
अलीकडच्या काळात ज्वलंत प्रश्न बनून
आलेली स्त्री भ्रूणहत्या ही मानवनिर्मित आहे.
आपणच निर्माण केलेल्या समाज
व्यवस्थेतील काही भ्रामक कल्पनांचा स्वीकार
करतांना नैसर्गिक संतुलनाला दिलेले हे
आत्मघातकी आव्हान आहे.

● उगम :-

प्रजनन हा निसर्गाचा नियम आहे.
त्याकरिता स्त्री पुरुष एकत्र येण हे
आवश्यक झाले. एकमेकांकडे आकर्षित
झाले. त्यांच्यातील लैंगिक संबंधाने मानव-
जात वाढत गेली. कालांतराने अन्न पुरवठा,
साठा व स्त्री सुखासाठी आपापसात भांडणे
होत असावीत. नंतर समाजाने काही नियम

तयार केले. विवाह बंधन प्रथा सुरु झाली.
पती-पत्नी, आई-वडील, भाऊ-बहीण,
काका-काकी असे नाते संबंध तयार झाले.
निसर्गाने प्रजननाची जबाबदारी मनुष्य
प्राण्यासाठी दोघांवरही ठेवली आहे. पुरुषाची
जबाबदारी गर्भधारणेस सुरु करण्याची आहे.
स्त्रीची जबाबदारी तो गर्भ तिच्या उदरात
वाढविणे, बाळंतपण व नंतर बाळ मोठे
करणे अर्थातच ती आई झाली व पुरुष बाप
झाला.

भारतामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण हे
पुरुषांपेक्षा घटत चालले आहे.
पर्यावरणातील बदलांमुळे हे घडलं की
मानवाच्या वागण्यात काही चुकले याचा
विचार करणे गरजेचं आहे. याची कारणे
शोधणे, परिणामांचा विचार करणे, आवश्यक
ते उपाय करणे अतिआवश्यक आहे व या
दृष्टीने तातडीने पाऊल उचलणे फार
गरजेचे आहे.

● ऐतिहासिक व पुराणामधील महिलांचा दर्जा:-

जेथे नारीची पूजा केली जाते तेथे
देव सुध्दा रमतात. ही आपली संस्कृती आहे.
आपल्या देवतांच्या दरबारामधील काही
महत्त्वाची खाती स्त्री देवतांनी सक्षमरीत्या
सांभाळली आहेत.

उदा. देवीलक्ष्मी - अर्थखाते, देवी सरस्वती
- शिक्षण खाते, देवी दुर्गा - सरंक्षण
खाते. सर्व हिंदूंचे प्रभु श्रीराम आराध्य दैवत
आहेत. आदरनीय छत्रपती शिवाजी
महाराजांच्या काळातील उदाहरणे : एका

गावातील महिलेवर अत्याचार केला म्हणून राजानी रांझ्याच्या पाटलाचे हात-पाय तोडले. कल्याणच्या सुभेदाराची सुन महाराजांसाठी त्यांच्या सरदारांनी पेश केली तेव्हा राजांनी तिला माते समान मानून गौरव करून सन्मानाने पाठवणूक केली. कर्नाटकातील बेलवाडीची सावित्री पाटलीणबाईसोबत गैरवर्तन केले म्हणून स्वतःचे नातेवाईक असलेले सरदार सखुजी गायकवाड यांचे डोळे फोडून आजन्म कैद दिली. शिवाजी महाराजांची मातोश्री आदरणीय माता जिजाबाई, महाराणी येशूबाई, ताराबाई, अहिल्याबाई होळकर, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांनी राज्यकारभार कुशलतेने चालविला. त्याचबरोबर त्या रणरागिणीही होत्या.

अलीकडच्या काळात बघताच श्रीमती इंदिरा गांधी पंतप्रधान होत्या, सौ. प्रतिभाताई पाटील राष्ट्रपती होत्या, किरण बेदी, सुनिता विलियम्स, लता मंगेशकर, पी. टी. उषा. मेरी कोम, अशा अनेक महिलांनी आपापल्या क्षेत्रात खूप नाव कमावलेले आहे.

आजपर्यंतच्या इतिहास बघताच महिला सक्षम, हुशार, कर्तबगार आहेत हे लक्षात येते. मग बिघडले कोठे? अलीकडे समाजातील मुली का कमी झाल्या? ज्या चिमण्या अंगणात चिवचिव करताना दिसायच्या त्याच बोलणं, वागणं, रंग, आवज केवढा गोड, लाघवी, सुंदर, निरागस असायचा. या चिमण्या भुरकन उडून आम्हाला सोडून कोठे गेल्या? कोणी यांना मारले?

मुलगा हवा तर घ्या, पण मुलीचा का राग राग करता? मुलगी चांगली की मुलगा चांगला हा प्रश्नच होऊ शकत नाही. दोन्हीही एकसमानच असतात हेच खरे. पण तरीही समाजातील मुली कमी झाल्यात या प्रश्नांचे गांभीर्य फार आहे.

१. भारतात – दर हजार पुरुषांमागे ९४० स्त्रिया.
२. जन्मतः मुलींचे प्रमाण – दर हजार नुकत्याच जन्मलेल्या मुलांमागे मुली किती?
३. ० ते ६ वयोगट – दर हजार मुलांमागे मुली किती?

- जगातील स्त्रियांचे प्रमाण बघताच
- १. लिंग गुणोत्तर – दर हजार स्त्रियांमागे १०१० पुरुष म्हणजे दर हजार पुरुषांमागे ९९० स्त्रिया.
- २. वय १५ वर्षपर्यंत – दर हजार मुलींमागे १०६० मुले.
- ३. जन्माच्या वेळचे लिंग गुणोत्तर – १०५० मुलांमागे १००० मुली, दर हजार मुलांमागे ९५२ मुली.

स्त्री भ्रूण हत्येची कारणे

१. मुलगा वंशाचा दिवा आणि म्हातारपणाची काठी.
२. अनिष्ट हुंडा प्रथा.
३. वाढती महागाई.
४. सार्वजनिक खोटी प्रतिष्ठा जपण्याचा प्रयत्न.
५. स्त्रीच – स्त्री मार्गातील अडथळा.
६. स्त्रियांवरील अत्याचारांत वाढ.
७. सामाजिक असमतोल.
८. गर्भधारणेपूर्वीच एखाद्या वंध्यत्व निवारण केंद्रात (IVF Center) मध्ये मुलगाच व्हावा म्हणून स्त्री कडील X व पुरुषाकडील Y क्रोमोसमचे मिलन घडवून आणले जाऊ शकते. परंतु ही टेक्नालॉजी फार कमी केंद्रांतून उपलब्ध असू शकते. यालाच Pre-Conception Sex Selection म्हणतात. कायद्याने यावर बंदी आहे.

● साहित्य अवलोकन –

१. २००१ च्या जनगणनेनुसार देशपातळी वर हे प्रमाण १००० मुला मागे ९२२ असे आढळून आले. आम्हाला वाढू द्या,

- आम्हाला जगू द्या असे म्हणण्याची वेळ स्त्रियांवर आली आहे.
२. "क्राइम इन इंडिया" च्या सन २००० च्या राष्ट्रीय अहवालानुसार महाराष्ट्रात स्त्री भ्रूण हत्या झाल्याच्या या घटनांची नोंद घेण्यात आली होती तर त्याचे प्रमाण ४५.१ टक्के होते. मुलींची बाल हत्या करण्यात आलेल्या घटनांची नोंद २० इतकी होती. तर त्याचे प्रमाण राज्यात १९.२ टक्के होते. ही आकडेवारी नोंद केलेली आहे.
 ३. सोनोग्राफी – सोनोग्राफी यंत्राचा शोध दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात सबमरीन पाणबुडी शोधण्याच्या तंत्रावरून लागला. वैद्यकीय क्षेत्रात याने खूप क्रांती केले. सोनोग्राफीचा दूरुपयोग करण्यात आला. डॉ. गर्भलिंग निदान करू लागले. स्त्री गर्भ असल्यास गर्भपात होऊ लागले. मुली गर्भाशयात मारत गेल्या. कोवळ्या कळ्या खुडू लागल्या. हा सोपा मार्ग लोकांना आवडला. कोणाच्या काही लक्षात न येण्यापूर्वी लाखो मुलींची हत्या केली गेली. १९८० पासून या धंद्याचे प्रमाण वाढत गेले. १९८८ ला पुरोगामी महाराष्ट्राने भारतात पहिल्यांदा गर्भलिंग निदानावर बंदी आणली. ० ते ६ वयोगटातील मुलींचे प्रमाण खूप कमी दिसू लागले.

गर्भ लिंग निदानावर बंदी आणण्यासाठी PNNDT या कायद्याची प्रथम मागणी करणारे एक डॉक्टरच होते. नंतर PNNDT कायद्यात सुधारणा झाल्या. २००२ व २००३ मध्ये PCPNNDT आला. गर्भधारणेपूर्व, प्रसवपूर्व निदान, तंत्र – लिंग निवडीस प्रतिबंध करणारा कायदा अमलात आला.

● परिणाम :-

मुलींची संख्या अशीच कमी होत राहिली तर पुढील परिणामांना सामोरे जावे लागेल.

- १) मुलीचे जन्माला येण्याचे प्रमाण कमी असेल तर अर्थातच बहीण, मावशी, आत्या इत्यादी नाती कमी होतील.
- २) मुलाचे विवाह करण्यासाठी मुलींची संख्या कमी पडेल.
- ३) बलात्कार करणे, महिलांवरील अत्याचार अशा प्रकारची गुन्हे वाढतील. आत्महत्या, खुनाचे प्रकार वाढतील याचा ताण पोलिसावर व न्याय व्यवस्थेवर पडेल.
- ४) मुलींची संख्या खूपच कमी झाली तर मनुष्य प्राण्याच्या प्रजननावर कालांतराने परिणाम होईल.
- ५) प्रजननाचे सर्व निर्देशांक स्त्रियांच्या संख्येवर अवलंबून असतात. स्त्रियाच नसतील तर पुरुषांचा जन्म होणारच नाही.

या सुंदर जगात जो स्त्री-पुरुषांचा समतोल आहे तो बिघडेल, राक्षसी प्रवृत्तीची वाढ होईल. एक विचित्र, भयावह परिस्थिती निर्माण होईल. अशी स्थिती उदभवण्यास वेळ असला तरी मागील 30 वर्षापूर्वीपासून मुली कमी होत आहेत. व त्याचे परिणाम सध्या दिसायला सुरुवात झाली आहे. वळी तो कान पिळी हे तत्त्व रुजत जाईल व अन्यायच अन्याय घडत राहतील आणि म्हणूनच हे होवू नये म्हणून उपाय योजना आवश्यक आहेत.

● उपाय योजना :-

स्त्री भ्रूण हत्येची कारणे व त्याचा होणारा परिणाम काही जरी का होत असेल तरी ते हाडू नये. याकरिता प्रत्येकाने जागृत राहून आपल्या घरापासूनच सुरुवात करायला हवी. आपल्या मनाचा निर्णय हा कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. तेव्हा स्त्रियांनी सुध्दा कणखर असायला हवी.

- १) कुटुंबात मुलांचा जन्म झाला नाही तर तो दोष आईला दिला जातो हे

- स्त्रियांनी सर्वात प्रथम मुलींची संख्या वाढवण्यासाठी तुमचीही जवाबदारी आहे. आपण व्यवस्थित वागून एक आदर्श मुलगी बनू शकता.
- २) मुलाएवढीच मुलगीही भारी हाच संदेश घरोघरी आढावा फेरा घेऊ या मुलीचे जन्माचे स्वागत करू या
- ३) सण उत्सवाच्या माध्यमातून याविषयी प्रबोधन करावे जसे -
- १) होळी उत्सव - स्त्री भ्रूण हत्या करणे या वाईट विचारांच्या राक्षसाची होळी करणे.
- २) राखी पौर्णिमा - राखी बांधू या बंधुरायाला मुलीच्या जन्माचे स्वागत करू या.
- ४) गाव तेथे समुपदेशन केंद्र स्थापन करावे.
- मुलांची जवाबदारी :-
तरुण पिढीसाठी समाजातील मुलींचे प्रमाण कमी होणे हे घातक आहे. त्यासाठी मुलांचीही काही जवाबदारी आहे.
१. भविष्यातील तुम्ही एक जवाबदार नागरिक म्हणून वेगवेगळे कार्यालय व जवाबदाऱ्या सांभाळणार आहात तेव्हा आपली जवाबदारी ओळखणे, सामाजिक बंधने मुलानाही लागू असतात याची जाणीव ठेवावी.
२. मुलींची छेडछाड करू नये.
३. एखाद्या मुलीबरोबर मैत्री असेलच तर ती निखळ, स्वच्छ व निरागस मैत्री असावी.
४. तुमच्या पत्नीच्या आई वडिलांना उतारवयात सांभाळण्याची मानसिकता ठेवा. पत्नीचे व तुमचे मुले आई-वडील यात फरक करू नका. असे वागल्याने तुमच्या सासू सासऱ्यांना जर मुलगा नसेल तर त्यांना खंत वाटणार नाही व ते आनंदाने जावई खूप चांगला मिळाला असे सर्वांना सांगत राहतील.
- मुलींची जवाबदारी :-
- मुलींची संख्या वाढवण्यासाठी तुमचीही जवाबदारी आहे. आपण व्यवस्थित वागून एक आदर्श मुलगी बनू शकता.
१. सुसंस्कृत व्हावे, धीट बनावे, चारित्र्य नेहमीच जपावे.
२. उत्तम शिक्षण घ्या. खूप अभ्यास करा.
३. मुलांशी बोलतांना नको ते विषय पटकन कळत न कळत बदलण्याची कला शिकावी.
४. आई वडिलाना समजून घ्यावे. आपल्या चांगल्यासाठीच ते सांगत असतात हे लक्षात घ्यावे. त्यांची मानहानी होणार नाही असे कृत्य करू नये.
- स्त्री भ्रूण हत्या बंद करण्यासाठी शासकीय योजना :-
"यंत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते, रमन्ते तत्र दैवत."
- प्रगतीच्या प्रवाहापासून दूर असणाऱ्या स्त्रीला प्रवाहात आणण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४, कलम २१, कलम १५(३) नुसार समानतेचा व स्वअस्मितेसहित जीवन जगण्याचा तसेच स्त्रिया व बालकासाठी खास कायदे करून त्यांना इतर घटकांप्रमाणे समृद्ध जीवन जगता यावे म्हणून प्रयत्न करण्यात आले.
- 'स्त्रिया व बालके' हा अतिमहत्त्वाचा विषय ठरला आहे. कारण कायदे करूनही अमलबजावणी होत नसल्याने स्त्रियांवर अत्याचार होत असल्याचे दिसून येते. विनयभंग, हुंडाबळी, बलात्कार, कौटुंबिक हिंसाचार, बालहत्या, शोषण, लैंगिक शोषण, लैंगिक हिंसाचार, अवैध मानवी वाहतूक.
- कुपोषणाचे बळी, स्त्री भ्रूण हत्या, महिला व बालका संबंधे कायदे :-
१. मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३
२. हिंदू विवाह कायदा १९५५
३. राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९०
४. बाल न्याय कायदा २०००
५. मातृत्व लाभासंबंधीचा कायदा १९६१

६. वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९६१
 ७. गर्भलिंग चाचणी प्रतिबंध कायदा १९९४
 ८. जननी शिशु सुरक्षा योजना
 ९. बालिका समृद्धी योजना

अशाप्रकारे शासनांच्या वेगवेगळ्या योजनांच्या आणि मानवाच्या विवेक बुद्धीचा वापर करून जनजागरण करून मुलगी वाचवा देश वाचवा हा संदेश समाजाला देत असतांना महाराष्ट्रीयन जनतेने पूढाकार घेवून जनमाणसामध्ये रुजलेल्या बुरसट विचारांना तिलांजली देवून मूलगा – मूलगी समानतेचा नवा विचार मांडला तर खऱ्या अर्थाने मुलगी वाचवण्याचे श्रेय मिळेल. कारण ही समस्या केवळ शासनाने दूर करण्याची नव्हे, यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीची मदत गरजेची आहे. सामाजिक बांधीलकी जोपासने व अथक प्रयत्न केले तरच सामाजिक स्वास्थ्य टिकून राहिल म्हणून इथे म्हणावेसे वाटते की,

“मुलगी वाचवा
 देश वाचवा”

...✍

संदर्भ

- १) कन्यारत्न वाचवू या –डॉ. कार्तिक यादव
- २) स्त्री-भ्रूणहत्या – हेमराज शाह
- ३) स्त्री भ्रूणहत्या आणि महिलांची भूमिका-निरंतर प्रौढ शिक्षण आणि विस्तार विभाग R.T.M. नागपूर विद्यापीठ

✍ . . .

जलयुक्त शिवार-शेतकऱ्यांचा कैवार

प्रा. रमेश काशिराम शेंडे

- मातोश्री मुंदाफळे समाजकार्य महा. नरखेड, जि. नागपूर महाराष्ट्र

प्रस्तावना :-

दुष्काळ, पाण्याचे दुर्भिक्ष, उजाडणारी गावे, जनावरांची चाऱ्यासाठी व बेरोजगारांची रोजगारासाठी भटकंती अन् त्यामध्ये होरपळून निघणारा बळीराजा, नापिकीने त्रस्त होऊन मृत्यूला जवळ करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे भयाण वास्तव ग्रामीण भागात दिसून येते. ढोरमेहनत घेऊन काळ्या मातीतून अन्न पिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांना आत्महत्यांपासून परावृत्त करण्याची आज खरी गरज आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे दुष्टचक्र कोटे तरी थांबायलाच हवे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवण्यासाठी किंबहुना शासन म्हणून शेतकऱ्यांसाठी काय-काय करता येईल, याचा विचार महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस करतांना दिसत आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणून 'जलयुक्त शिवार' अभियानाकडे पाहिले जात आहे. महाराष्ट्रात जलसंधारणाचे प्रणेतें सुधाकरराव नाईक यांनी मुख्यमंत्री असतांना अनेक पथदर्शी उपक्रम राबविले. त्यात जलसंधारणाचा उपक्रम मोलाचा होता. परंतु सन २००० पासून जलसंधारणाकडे विशेष लक्ष देण्यात आले नाही. त्यानंतरच्या सरकारने या उपक्रमाकडे गांभीर्याने पाहिलेच नाही. परंतु, नवीन भाजप-शिवसेना सरकारने 'जलसंधारणा' चे महत्व ओळखून शेतकऱ्यांना शेतीसाठी 'पाणी' पुरविण्याचे महत्त्वकांक्षी अभियान अंमलात आणले. पावसाच्या पाण्यावर कोरडवाहू शेतकऱ्यांना शेती करणे खूप कठीण जाते. किंबहुना पावसाच्या लहरीपणामुळे शेती करतोच येत नाही. म्हणूनच आज मोठया

प्रमाणात दुष्काळ, शेतकरी आत्महत्यांसारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. पावसाच्या पाण्याचा एक-एक थेंब साठवून आपला शिवार जलयुक्त आणि समृद्ध कसा करता येईल, याचा संवेदनशील पद्धतीने आजचे राज्य शासन विचार करतांना दिसून येत आहे. म्हणूनच की काय 'जलयुक्त शिवार' अभियान मोठ्या प्रमाणात राबविण्यासाठी शासन, प्रशासनाने चांगलीच कंबर कसली आहे. काही दिवसांपूर्वी नागपूरात झालेल्या एका कार्यक्रमात 'जलयुक्त शिवार' अभियानाचे रूपांतर लोकचळवळीत होण्याची गरज असल्याचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी प्रतिपादित केले होते. अभियान राबविणे केवळ शासनाचे काम नाही, तर या योजनेत गावकऱ्यांनाही आपली ताकद झोकून द्यावी. जेणेकरून गावांच्या समृद्धीला हातभार लागेल आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल होईल, असे आवाहनही मुख्यमंत्र्यांनी केले होते. यावरून शासन अभियानाबाबत किती संवेदनशील आहे, याची प्रचिती येते. ज्या गावांमध्ये जलयुक्त शिवार अभियानाची कामे झालेली आहेत. अथवा सुरु आहेत, त्या ठिकाणी ६० ते ७० टक्के पाऊस पडला तरी भूगर्भातील व भुपृष्ठावरील पाणीसाठा वाढणार आहे. पावसाचे पाणी थांबविले, ते जमिनीत जिरविले तरच शाश्वत शेती होऊ शकते. राज्यातील ५ हजार गावे दरवर्षी 'जलयुक्त शिवार' करण्यासाठी शासन कटिबद्ध आहे. नागपूर जिल्ह्यातील पाणीटंचाईने ग्रस्त (जेथे टँकर लावले जातात) अशी ३१३ गावे शासनाने टंचाईमुक्त करण्याचा निर्धार केला

आहे. येत्या ४ वर्षांत जिल्ह्यातील १८०० गावे टंचाईमुक्त करण्याचा संकल्पही शासनाचा आहेच. शासनाच्या अभिनव अभियानाची केवळ प्रशासनाकडून अंमलबजावणी होत नसून या अभियानात आता 'आर्ट ऑफ लिव्हिंग' दत्ता मेघे फाऊंडेशन व कॉर्पोरेट सेक्टरमधील उर्वी अशोक पिरामल फाऊंडेशन आदींसह अनेक स्वयंसेवी संस्था सहभागी होत आहेत. त्यांचा केवळ सहभाग नसून अभियानाच्या यशस्वितेसाठी या संस्थांनी अक्षरशः स्वतःला झोकून देत काम सुरु केले आहे. आजपर्यंत अशा संस्थांनी स्वतःहून शासनाच्या अभियानात सहभागी होऊन झोकून देत काम केल्याचे ऐकिवात नाही. पण, जलयुक्त शिवार अभियानात त्यांचा सहभाग पाहून शासन, प्रशासनासह शेतकऱ्यांनाही मोठा दिलासा हरकत नाही. नागपूरलगतच्या हिंगणा तालुक्यात ४५ दिवसांमध्ये २४ कि.मी.चे काम वरील संस्थांनी प्रशासनाच्या 'हातात-हात घालून पूर्ण केले आहे. पुढेही निरंतर काम सुरुच राहणार असा मनोदयसुद्धा संस्थांच्या पदाधिकाऱ्यांनी बोलून दाखविला आहे. ही निश्चितच अभिनंदनीय बाब आहे. दिवसेंदिवस पाण्याची पातळी खालावत जाणे ही चिंतेची बाब आहे. शेतीला पर्यायी सिंचन उपलब्ध करून घ्यायचे असेल तर 'जलयुक्त शिवार' खूप महत्त्वाचे ठरणार आहे. पाणी मिळत नसल्याचे उत्पादकता कमी झाली आहे. पण 'जलयुक्त शिवार' अभियानात सर्वांचाच सहभाग मिळाल्यास निश्चितच गावांचा कायापालट होईल आणि तो दिवस दूर नाहीच. शेतकऱ्यांना शासनाकडून खूप काही नकोच फक्त पिकांच्या उत्पादनांसाठी मुबलक पाणी, वीज आणि शेतमालाला योग्य भाव, याच गोष्टी शेतकऱ्यांना हव्या आहेत. या गोष्टी शासनाकडून नियोजनबद्धरीत्या मिळाल्यास शेतकऱ्यांवर आत्महत्या करण्याची वेळच येणार नाही. शेतमालाला योग्य भाव मिळाल्यास शेती

पिकविण्यासाठी घेतलेले उधार, उसनवारी, कर्ज शेतकरी सहज फेडू शकतो. पण कमतरता नेकी कुठे आहे, शेतकरी आत्महत्या का करतो, त्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी काय करू शकतो ? याचा मुळात शोध घेणे गरजेचे आहे. 'जलयुक्त शिवार' अभियानासारखे महत्त्वाचे पाऊल टाकून शासनाने संवेदनशील शेतकऱ्यांचे अश्रू पुसण्याचा किंबहुना त्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठीच प्रयत्न सुरु केल्याचे दिसून येत आहे. या प्रयत्नांची अंमलबजावणी मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचाही 'याची देही याची डोळ' प्रत्यय येत आहे. हे अभियान आता लोकचळवळीचेच स्वरूप घेऊ पाहत आहे. ही बाब, गावांच्या समृद्धीसाठी आणि शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी आनंदाची आहे. जलयुक्त शिवारामुळे शेतकऱ्यांजवळ वर्षभर पाणी उपलब्ध राहील. त्यामुळे कोणत्याही ऋतूत शेतकरी आपल्या शेतात हवे तेव्हा आणि हवे तसे पीक घेऊ शकेल. मनासारखी मेहनत आणि मनासारखे उत्पादन घेतल्यास निश्चितच शेतकऱ्यांसाठी 'अच्छे दिन' येतील, असा विश्वास वाटतो. शेवटी, 'शेतकरी सुखी तर जग सुखी' शेतकऱ्यांना सुखी ठेवण्यासाठी, त्यांना जगवण्यासाठी प्रत्येकाचे मिळणारे सहकार्य मोलाचे आहे. शेतकरी सुखी राहिला तरच आपण सुखी राहू आणि जगसुद्धा. अन्यथा कर्जाच्या ओझ्याखाली दबून शेतकरी आपली जीवनयात्री संपवत राहतील आणि अन्नविना तडफडून आपण जीव सोडत राहू असे व्हायला नको. कृषिप्रधान भारत देशातील बळीराजा जगविणे, त्यांच्या जगण्याला आधार देणे म्हणजेच सोप्टीला जगविण्यासारखे आहे. राज्य शासनातर्फे, सुरु असलेले 'जलयुक्त शिवार' अभियान हे शेतकऱ्यांसाठी 'कैवार' ठरत असून नापिकी व कर्जबाजारीपणामुळे होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी निश्चित प्रभावशाली ठरेल, यात शंका नाही.

अध्ययन पद्धती :-

कोणत्याही विषयाचे संशोधन वस्तूनिष्ठ व्हावे म्हणून संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून संशोधन केले जाते. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी "जलयुक्त शिवार अभियान एक दुष्काळयुक्त शेतकऱ्यांचे कैवार" या विषयाची संशोधनासाठी निवड केलेली आहे.

उद्देश :-

- जलयुक्त शिवार अभियान एक शेतकऱ्यांसाठी काळाची गरज आहे.
- जलयुक्त शिवार अभियान दुष्काळ मुक्तीची संजीवनीबाबत अभ्यास करणे.
- जलयुक्त शिवार अभियानात शासकीय भूमिका व लोक सहभागबाबत अध्ययन करणे.
- जलयुक्त शिवार अभियान ग्रामीण विकासाची व कृषी क्रांतीची नांदीबाबत अभ्यास करणे.

गृहीतके :-

- जलयुक्त शिवार अभियान ग्रामीण दुष्काळमुक्तीची संजीवनी आहे.
- जलयुक्त शिवार अभियान एक शेतकऱ्यांच्या कैवारासाठी काळाची गरज आहे.
- जलयुक्त शिवार अभियान ग्रामीण विकासासाठी शासकीय भूमिका लोकसहभाग आवश्यक आहे.

नमुना निवड पद्धती :-

प्रस्तुत शोधप्रबंधात संभाव्यता नमुना निवड पद्धतीमधील साधा यादृच्छिक लॉटरी तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत संशोधनात अंशतः वर्णनात्मक व अंशतः निदानात्मक संशोधन आरखड्याचा वापर करण्यात आलेला आहे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनामध्ये प्राथमिक स्त्रोतामधील मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण या तंत्राचा वापर करून दुय्यम स्त्रोतांमध्ये वर्तमानपत्रे, योजना, मासिके, शासकीय जी.आर. इत्यादी तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

महाराष्ट्रातील सर्वंकष जलनीती ठरविण्याची गरज :-

जागतिकीकरणाच्या युगात शेती हा प्रमुख घटक आहे. सध्या शेती पारंपरिकतेकडून आधुनिकतेकडे मोठ्या प्रमाणात वाटचाल करीत आहे. जागतिकीकरणामुळे शेतीचे स्वरूप बदलत आहे. भारताचे वर्णन एककाळी सुजलाम् सुफलाम् असे केले जात होते कारण भारतात नियमित भरपूर पाऊस पडत होता. नद्यांना भरपूर पाणी राहत होते, परंतु आता स्थिती गंभीर बनली आहे. शेतीसाठी पाणी, औद्योगिकीकरणासाठी पाण्याची वाढती गरज, अपुरे व अवेळी पर्जन्यमान, भूगर्भातील जलस्त्रोतात घट हे सर्व विचारात घेता, राष्ट्रीय व राज्य स्तरावर पाणी प्रश्नाला प्रथम प्राधान्य देणे ही काळाची गरज आहे. पाण्याच्या बाबतीत दीर्घकालीन नियोजन तसेच राष्ट्रहित, जनहित, पर्यावरणाचा सखोल विचार करून, एक सर्वसमावेशक जलनीती राज्याने व देशाने राबविण्याची गरज आहे. इस्रायल देशाचा विचार केल्यास, त्या राष्ट्रात आपल्यापेक्षाही कमी पर्जन्यमान व नद्या आहेत. तेथे भीषण पाण्याची टंचाई असतांना साहस, प्रयत्न, विज्ञान तसेच दुर्दम्य इच्छाशक्तीमुळे त्या राष्ट्राने त्यावर मात केली आहे. अत्यंत कमी पाण्यात, कमी दिवसांत भरघोस पीक घेण्याचे तंत्र त्या देशाने अवगत केले आहे. टिंबक संच व तुषार संचाचा शेतीमध्ये अवलंब करून मोठ्या प्रमाणात पाण्याचा अपव्यय थांबवून ते पाण्याची बचत करीत आहेत.

भारतात पाणी उपलब्ध होते ते मुख्यतः पावसामुळे या पावसाच्या पाण्याने जमिनीवर जे प्रवाह निर्माण होतात त्याचे रूपांतर तलाव, तळी, नद्या, नहर, विहीरी यांची भूजल पातळी वाढते, याद्वारे मानवाला पाणी मिळते. पाण्याची वाढती गरज पूर्ण करण्यासाठी या नद्यांवर लहान-मोठी धरणे बांधली आहेत. याबद्दलची भूमिका मानवी जीवनामध्ये अतिशय मोलाची व महत्त्वाची आहे. काही वर्षांपासून पर्जन्यमानातील अनियमिततेमध्ये दिवसेंदिवस घट होत असल्याने पाण्याचा प्रश्न गंभीर होत चालला आहे. देशात ५९३ जिल्हे आहेत, त्यापैकी २०० पेक्षा जास्त जिल्ह्यांत पाण्याची भूगर्भ पातळी घटत चालली आहे. भारत कृषिप्रधान देश आहे. त्यामध्ये ७४ टक्के पाणी शेतीसाठी, १८ टक्के धरणात साठवून वीज निर्मितीसाठी, तर ८ टक्के पाण्याचा उपयोग घरगुती उपयोगासाठी होतो. निसर्गदत्त पाण्याची सर्वानाच गरज आहे. स्वयंप्रेरणेने पाणी बचत चळवळीत काम करणारे अनेक पर्यावरणवादी जलसाक्षर नागरिक पुढाकार घेऊन 'पाणी अडवा पाणी जिरवा', जलसंधारण, वॉटर हार्वेस्टिंग, साठवण, पुनर्भरण, वितरण या क्षेत्रांत कार्यरत आहेत. अलीकडे वाढणाऱ्या लोकसंख्येकडे पाहता जलवापराबाबत वेळीच योग्य निर्बंध घातले, तर तीव्र पाणी टंचाईला सामोरे जावे लागणार नाही. पर्यावरणाच्या न्हासामुळे पाऊसमान कमी झालेले दिसते. पडलेल्या पावसाचे योग्य नियोजन करून जलसाठा वाढविणे, त्याचा योग्य काटकसरीने वापर करणे यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. पाऊसमान कमी झाल्याने पाण्याची पातळी खोल गेली आहे. त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याची तीव्र समस्या निर्माण होत आहे. गेल्या दहा वर्षांपासून शेती व पिण्याच्या पाण्यासाठी मराठवाडा व विदर्भातील शेतकरी, नागरिक भीषण पाणी टंचाईचा मुकाबला करीत आहेत. शेती, माळराने, खेडी, जंगले उजाड

होत आहेत. जंगलामध्ये प्राण्यांना पिण्यास पाणी मिळत नसल्यामुळे त्यांच्या चान्याचा व वास्तव्याचा प्रश्न उग्र रूप धारण करीत आहे.

राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी सरकारचे पंतप्रधान वाजपेयी यांनी राष्ट्रीय नद्याजोडणीचे काम सुरू केले होते. परंतु त्यानंतर दहा वर्षे संयुक्त परोगामी आघाडीच्या सरकारने या ज्वलंत प्रश्नाकडे गांभीर्याने लक्ष दिले नाही. त्यामुळे पाण्याचा प्रश्न सुटण्याऐवजी अधिकच बिकट झाला. भाजपचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सत्तेवर येताच नद्या जोडणीकडे लक्ष देऊन प्रत्यक्ष कामास सुरुवात केली आहे.

महाराष्ट्र सरकारनेही नद्याजोड प्रकल्प, नदी नाल्यावर कोल्हापूर टाईप सिमेंटचे पक्के बंधारे, गावातील, नद्यांचे खोलीकरण, तलाव व धरणांतील गाळ काढणे, आदी कामे त्वरित युद्ध पातळीवर सुरू करून पूर्ण करावीत दरवर्षी पिण्याचे पाण्याची समस्या कायमस्वरूपी सोडविण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना केल्या जात नाहीत, तर तात्पुरत्या योजना राबवून दरवर्षी कराडो रूपयांचा खर्च होत आहे. सरकारने अपूर्ण सिंचन प्रकल्प तातडीने पूर्ण करावीत.

बहुतेक जिल्ह्यांत पाणी अडविण्यासाठी कोल्हापूर टाईप बंधारे आहेत. त्यापैकी काही नादुरुस्त आहेत. तर काहींना दरवाजे नाहीत, ते त्वरित दुरुस्त करावेत. प्रत्येक वर्षी कोल्हापूर टाईप बंधान्याचे दरवाजे बंद करण्याचे वेळापत्रक निश्चित करावे. ते त्या तारखेसच बंद होतात किंवा नाही याची जबाबदारी जिल्ह्याचे वरिष्ठ सिंचन अधीक्षक यांच्यावर निश्चित करावी. दरवर्षीचा असा अनुभव आहे, की पावसाळा संपल्यानंतर हे दरवाजे बंद केले जातात. त्यामुळे त्यामध्ये पाण्याची साठवण होत नाही. निसर्गाचे चक्रसुद्धा बिघडले आहे. महाराष्ट्रात अतिवृष्टी, अवर्षण, महापूर, अवेळी पाऊस, गारपीट, वादळे नित्याचीच झाली आहेत. त्यामुळे हातातोंडांशी

आलेल्या पिकांचे प्रचंड प्रमाणात नुकसान होते, शेतकरी कर्जबाजारी होतो. संपूर्ण जंगलच ग्लोबल वॉर्मिंगच्या चिंतेने ग्रासले आहे. महाराष्ट्र सरकारने शेतकऱ्यांना ठिंबकसंच व तुषार संचाकरिता मोठ्या प्रमाणात अनुदान द्यावे. प्रत्येक गावात पाझर तलाव निर्माण करावेत. ज्यावेळी गारपीट होते त्यावेळेस शेतकऱ्यांना पूर्व सूचना देण्यात यावी. पावसाळ्यात विहिरी, तलाव, तळी, लहान धरणे यांचे पुनर्भरण करण्यात यावे. करिता सरकारने सर्वकष जलनीती ठरविण्याची.

जलयुक्त शिवार : कृषक समस्येवर उपाय

वाढती लोकसंख्या, उद्योगधंदे आणि लहरी निसर्ग या कारणांनी पाण्याची समस्या उग्र रूप धारण करण्याची शक्यता दिवसेंदिवस वाढीस लागली आहे. जिरायत, बागायत शेतीचे उत्पन्न वाढावे म्हणून शेतात विहिरी लागली आहे. जिरायत, बागायत शेतीचे उत्पन्न वाढावे म्हणून शेतात विहिरी तयार करण्यासाठी शासनातर्फे प्रोत्साहन व अर्थपुरवठा उपलब्ध आहे. जमिनीत पाण्याची पातळी मर्यादित असून विहिरीमधील पाणी शेती हंगामासाठी अपुरे पडते. या दुर्भिक्षामुळे शेती व्यवसाय दुष्काळग्रस्त झाला व व्यवसायिकांमध्ये आत्महत्या वाढल्या. या गंभीर प्रश्नांसाठी जलयुक्त शिवार ही संकल्पना आधारभूत ठरू शकते. आपल्या देशातील प्रत्येक राज्यात नद्यांचे (जलधारेचे) जाळे निसर्गाचे विणलेले आहे. या नद्यांना ठिकठिकाणी ओहळ, नाले, जलप्रवाह येऊन मिळतात. एकूण शरीरातील विविधभाषा पर्यंत रक्तप्रवाह पोहोचविण्यासाठी असलेली व्यवस्था आणि जलप्रवाहाचे जाळे या निसर्गनिर्मित योजना समान आहेत.

पावसाळ्यात पडलेल्या धो-धो पावसाचे पाणी या जलधारा दरवर्षी समुद्रापर्यंत पोहोचवितात. एका अर्थाने समुद्र हे पृथ्वीचे हृदय म्हटले तरी निरर्थक नाही. जमिनीवर पडलेले पाणी प्रवाहातून वाहून गेले की, हे

मार्ग कोरडे असतात. या नैसर्गिक व्यवस्थेत योग मानवी हस्तक्षेप असला तर, हा जलमार्ग जलयुक्त करता येईल. शिवारात नवीन तळे तयार करून पाण्याचा साठा वाढवता येतो. त्याच प्रमाणे विविध जलप्रवाहात ठिकठिकाणी ठराविक उंचीचे (काठावरील शेतीत उपद्रव होणार नाही) बांध बांधून पावसाळ्यानंतरही हे प्रवाह जलयुक्त राहू शकतात. या उंचीवरून जास्तीचे पाणी वाहून जाईल, शिल्लक पाण्याचा पाझर भूजल पातळीला सहाय्यक होईल. जलयुक्त शिवाराच्या या उपक्रमाने शेतीसाठी लागणाऱ्या पाण्याची गरजपूर्ती होण्यास मदत होईल. लोकसहभाग, स्वयंसेवी संस्था इत्यादींचा या कामी पुढाकार घेऊन पाण्याची अडचण दूर करण्याचा प्रयत्न यशस्वी करता येईल या योजनांच्या यशस्वितेचा आढावा शासनाने वेळोवेळी घेतल्यास या प्रकल्पावर नियंत्रण राहील.

शेतीपिकांच्या संरक्षणासाठी तापमान हा घटकदेखील महत्त्वाचा आहे. घनदाट वृक्षांच्या प्रदेशात तापमान नियंत्रित असते. शिवारात वृक्षलागवड केल्यास शेतीशिवारात वृक्षलागवड केल्यास शेतीपिकासाठी त्याचा भरपूर उपयोग होईल. विदर्भ आणि महाराष्ट्रातील अनेक, जवळपास सर्वच डोंगराळ भागात वृक्षलागवडीच्या मोठ्या प्रमाणात अभाव आहे. पृथ्वीच्या वाढत्या तापमानावर नियंत्रण ठेवण्याचे अनेक फायदे या उपक्रमाने उजागर होतील. शेतीसहित अनेक पर्यावरणीय घटकांना प्रफुल्लता लाभेल. त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या पोषक वातावरणाचा लाभ ऋतुचक्रामध्ये दिसून येईल.

विकासाच्या अत्याधुनिक व्यवस्थेत, आज तरी वृक्षारोपण व संगोपन या कार्यक्रमाला (समानकारक फलप्रूप होणारे) स्थान नाही, पर्यावरणाच्या या महत्त्वपूर्ण योजनेत, पशुपक्षी, जलचर, मानव चक्र, जलचव उत्तम शेती उत्पादन सुरक्षितता व भरघोस

उत्पादन वाढ यातील अडथळ्यांचे स्तंभमान आहे.

शेतकरी आत्महत्या या महत्वपूर्ण समस्येचे विधान करून भौतिक व्यवस्था निर्माण करण्याच्या गरजेवर शासनाची एकग्रता आवश्यकता आहे. त्यासाठी लोकप्रतिनिधी आत्महत्याग्रस्तांना किंवा दुष्काळ ग्रस्तांना आर्थिक मदतीची मागणी करावी, परंतु त्यापेक्षा या समस्येचे कायम दुखने दूर करण्यासाठी उपयांचा शोध घेतला पाहिजे.

निष्कर्ष :-

जलयुक्त शिवार हे महाराष्ट्र सरकारने डिसेंबर २०१४ मध्ये सुरु केलेली अभियान राज्यात दर वर्षी निर्माण होणाऱ्या पाणी टंचाईवर मात करण्याकरीता राबविण्यात येणारी ही योजना या योजनेअंतर्गत शाश्वत शेतीसाठी पाणी आणि पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्यास आले आहे. या योजनेद्वारे संपूर्ण महाराष्ट्र टंचाई मुक्त, पाणीमुक्त करण्याचा निर्धार करण्यात आला आहे.

या योजनेअंतर्गत भुजल पातळीत २ मिटर पेक्षा जास्त घट झालेल्या १८८ तालुक्यातील २२३४ गावे या शासनाने टंचाई परिस्थिती जाहिर केलेल्या २२ जिल्ह्यातील

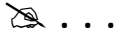
१९०५९ गावांचा समावेश आहे. या योजनेअंतर्गत कृषी, लघुसिंचन, जलसंधारण, गावतलाव दुरुस्ती, सिमेंट काँक्रीट बंधारे बांधकाम, जुन्या जल संचयाचे पुनरुज्जीवन, कोल्हापुरी बंधारे, साठवण तलाव दुरुस्ती, पाझर तलाव, जोड प्रकल्प राबविणे, कालवा दुरुस्ती, वृक्ष लागवड, तलावातील गाळ काढणे, मोठ्या व मध्यम तलावाची उपयोजीतर वाढविणे आणि इतर कामांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

वरिल कामाचा उद्देश पावसाचे जास्तीतजास्त पाणी गावात अडविणे, भुजल, भुगर्भातील पाण्याच्या पातळीत वाढ करणे, राज्यांच्या सिंचन क्षेत्रात वाढ करणे, विकेंद्रित पाणी साठी निर्माण करणे. गाळ काढून तलावाची पाणी साठवण वाढविणे, शेतीसाठी पाण्याचा पुरेपूर वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे. पाणी अडविणे आणि पाणी जिरवणेबाबत लोकांना प्रोत्साहित करणे. वृक्ष लागवडीस प्रोत्साहन देवून वृक्ष लागवड करणे आणि इतर कामात लोकसहभाग वाढविणे.

...

संदर्भ

१. लोकशाही वार्ता दि. ११/०५/२०१५, पेज क्र. ४ (जलयुक्त शिवार शेतकऱ्यांचा कैवार)
२. देशोन्नती, दि. १२/०३/२०१५, पेज क्र. ४ (महाराष्ट्र जलनिती)
३. लोकशाही वार्ता दि. १९/११/२०१५, पेज क्र. ४ (जलयुक्त शिवार - कृषक समस्येवर उपाय)
४. लोकशाही वार्ता २०१६ (जलयुक्त विदर्भ)
५. आगलावे प्रदिप :- "सामाजिक संशोधन पद्धती व तंत्रे" साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
६. बोधनकर /अलोणी :- "सामाजिक संशोधन पद्धती" साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
७. लोकशाही वार्ता दि. १६/०२/२०१५, पेज - ३ (कृषी तंत्रज्ञान)
८. देशोन्नती, दि. २५/१०/२०१५, पेज क्र. १ (दुसरी हरीतक्रांती)

आडगाव येथील बौद्ध धर्मीयांच्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास

प्रा. सुखधाने शरद संतोष

- महाराजा सयाजीराव गायकवाड महाविद्यालय, बाजार सांवगी, ता.खूलताबाद, जि. औरंगाबाद, महाराष्ट्र

प्रस्तावना

अस्पृश्यांची वस्ती गावाकुसाबाहेर लांब अंतरावर होती. त्यांना माणुसकीचे हक्क नव्हते. माणूस म्हणून जगण्याचेही हक्क नव्हते. त्यांचे दैनंदिन जीवन गुलामीच्या दर्जाचे होते. त्यांची नुसती सावली सवर्णांच्या अंगावर पडली तरी विटाळ होई. सार्वजनिक पाणवठे, नद्या, विहिरी व तलावांतील पाण्याला त्यांना स्पर्शही करण्याचा अधिकार नव्हता. अस्पृश्याने गावची मेलेली जनावरे ओढून टाकावीत व त्यामृत जनावरांची कातडी सोलून ढोराला विकायची हे त्याचे उत्पन्न व सवर्णांच्या घरी झाडलोट करावी. सणासुदीच्या व लग्नाचे प्रसंगी वरातीत डोक्यावर बत्या घेऊन चालत जाणे. ही सगळी कामे बिना मोबदला करावी लागत. गावात मेलेल्या मठ्याच्या सरणासाठी स्मशानभूमीत लाकडे व गोव-या घेऊन जाणे. प्रेताच्या अंगावरले कापड (कफन) घरी घेऊन जाणे आणि मयताचा सांगवा त्यांच्या सग्या-सोय-यांना पोहचता करण्यासाठी ऊन, पाऊस, दिवस-रात्री, उपाशी पोटी जावे अशी रुढी होती. त्यांना गावात फिरते वेळेस तोंडाला मडके बांधावे लागे, कमरेला खराटा, सवर्णांशी बोलते तेळेस अंतर ठेवून बोलावे लागे. या परिस्थिती १९५५ मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी "भारतीय बुद्ध महासभेची" स्थापना केली. तसेच भारतामध्ये बौद्ध धर्म प्रचार-प्रसाराचा विडा उचवला. डॉ. आंबेडकरांनी घोषणा केली मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो पण हिंदू म्हणून मरणार नाही. व त्यांनी आपल्या पाच लाख अनुयायांसह समतावादी समाज व्यवस्थेचा पुरस्कार करणाऱ्या बौद्ध धर्मात प्रवेश केला. आणि तेथून पुढे भारतात बौद्ध धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आडगावातील बौद्ध

धर्मांमध्ये कोणते परिवर्तन झाले आहे याचा शोध घेतला.

आडगाव येथील बौद्ध धर्मीयांच्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट्ये डोळ्या समोर ठेवून त्यासाठी प्रस्तुत शोध निबंध लिहिला आहे. त्यासाठी प्रथमिक तथ्य संकलन पध्दतीचा अवलंब करून आडगावातील ५० उत्तरदात्यांची माहिती मुलाखत अनूसूचीच्या साहाय्याने तथ्य संकलित केली आहेत.

तालिका क्र. १

उत्तरदात्यांची शिक्षणविषयक माहिती दर्शविणारी तालिका

अ.क्र.	शिक्षणविषयक माहिती	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
०१	निरक्षर	७	१४
०२	साक्षर	४३	८६
एकूण		५०	१००

वरील तालिका क्र. ०१ चे निरीक्षण केले असता, निरक्षर उत्तरदात्यांची संख्या १४ टक्के, साक्षर उत्तरदात्यांची संख्या ८६ टक्के इतकी आहे.

यावरून असे म्हणता येईल की, सर्वात जास्त उत्तरदाते हे साक्षर आहेत. एकूण निरक्षर व्यक्तींची संख्या १४ टक्के असून, साक्षरतेचे प्रमाण ८६ टक्के आहे. आडगावमध्ये शिक्षणाचा चांगला प्रसार झाला

आहे.शिक्षणाच्या दृष्टिकोणातून परिवर्तन झाले असल्याचे दिसते.

उत्तरदात्यांची वैवाहिक माहिती :

तालिका क्र. २

**उत्तरदात्यांची विवाहसमयीच्या वयाची
माहिती दर्शविणारी तालिका**

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा विवाहाचा वयोगट	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
०१	१५ ते २०	१६	३२
०२	२१ ते २५	२९	५८
०३	२६ ते ३०	४	८
०४	३१ ते ३५	१	२
एकूण		५०	१००

वरील तालिका क्रमांक ०२ चे निरीक्षण केले असता. पंधरा ते वीस वयोगटांत विवाह झालेल्या उत्तरदात्यांची संख्या ३२ टक्के आहे. एकवीस ते पंचवीस वयोगटात विवाह झालेल्या उत्तरदात्यांची संख्या ५८ टक्के आहे. सव्वीस ते तीस वयोगटात विवाह झालेल्या उत्तरदात्यांची संख्या ८ टक्के आहे. तर एकतीस ते पस्तीस वयोगटात विवाह झालेल्यांची संख्या २ टक्के आहे. तसेच १०० टक्के उत्तरदात्यांचा विवाह जातीअंतर्गत झालेला आहे.

यावरून असे म्हणता येईल की, एकवीस ते पंचवीस वयोगटात विवाह झालेल्यांची संख्या सर्वात जास्त आहे. आणि पुरुषांचा विवाह हा सरासरी एकवीस ते तीस वर्षे वयापर्यंत व्हायला पाहिजे. या वयामध्ये शारीरिक परिपक्वतेसोबत मानसिक दृष्ट्या व्यक्ति घराची जबाबदारी पेलण्यास सक्षम होतो.

असे असले तरीही १५ ते २० वयोगटात विवाह झालेल्या उत्तरदात्यांची संख्या ही ३२ टक्के नोंद घेण्यासारखी आहे.बालविवाह होतात हे दिसून येते. आडगावमधील बौद्ध धर्मीयांत २१ ते २५ वयोगटात विवाह झालेल्या उत्तरदात्यांची संख्या जास्त असल्याचे जाणवते. सर्वांचे विवाह जातीअंतर्गत झालेले आहेत.

तालीका क्र. ३

**उत्तरदात्यांच्या पारंपरिक व्यवसायांत
धर्मांतरानंतर परिवर्तनाची माहिती दर्शविणारी
तालिका**

अ.क्र.	व्यवसायातील परिवर्तन	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
०१	होय	५०	१००
०२	नाही	००	००
एकूण		५०	१००

वरील तालिका क्रमांक ०३ चे निरीक्षण केले असता. १०० टक्के उत्तरदात्यांच्या पारंपरिक व्यवसायात धर्मांतरानंतर परिवर्तन झाल्याचे दिसून आले.

यावरून असे म्हणता येईल की, सर्वात जास्त उत्तरदात्यांनी धर्मांतरानंतर पारंपरिक व्यवसायांत बदल झाला असल्याचे सांगितले आहे. कारण भारतीय राज्यघटनेनुसार कोणत्याही जातीच्या व्यक्तीला कोणताही व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आलेले आहे. त्या संधीचा फायदा आडगावमधील बौद्ध धर्मीय घेताना दिसत आहेत. तर पूर्वी जातीवर आधारावरील व्यवसायात परिवर्तन झाले असल्याचे दिसून आले.

तालिका क्र. ४

उत्तरदात्यांच्या व्यवसायांतील परिवर्तनाचे
स्वरूप दर्शविणारी तालिका

अ.क्र.	परिवर्तनाचे स्वरूप	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
०१	कामाच्या बदल्यात रक्कम	१०	२०
०२	काम तेवढी मजुरी	३२	६४
०३	कौशल्याप्रमाणे मजुरी	०३	०६
०४	नौकरी	०५	१०
०५	इतर	---	---
एकूण		५०	१००

वरील तालिका क्रमांक ०४ चे निरीक्षण केले असता. २० टक्के उत्तरदात्यांना कामाच्या बदल्यात रक्कम मिळत असल्याचे दिसून आले. ६४ टक्के उत्तरदात्यांना जेवढे काम केले तेवढी मजुरी मिळत असल्याचे दिसून आले. ०६ टक्के उत्तरदात्यांना कौशल्याप्रमाणे मजुरी मिळत असल्याचे दिसून आले. व १० टक्के उत्तरदाते नौकरी करत असल्याचे दिसून आले.

यावरून असे म्हणता येईल की, सर्वात जास्त उत्तरदात्यांना जेवढे काम केले तेवढी मजुरी मिळत असल्याचे दिसून आले. कामाच्या बदल्यात श्रमाचे पैशाच्या स्वरूपात मूल्य मिळत असल्याचे दिसून येते. पारंपरिक वस्तू विनिमय पध्दतीत परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते.

तालिका क्र. ५

उत्तरदाते नौकरीसाठी राखीव जागेचा फायदा
घेत असल्याची माहिती दर्शविणारी तालिका

अ.क्र.	राखीव जागेचा फायदा घेतला	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
०१	होय	०५	१०
०२	नाही	---	---
०३	नोकरी नाही	४५	९०
एकूण		५०	१००

वरील तालिका क्रमांक ०५ चे निरीक्षण केले असता. १० टक्के उत्तरदात्यांनी नौकरी मिळविण्यासाठी राखीव जागेचा फायदा घेतला आहे. तर एकाही उत्तरदात्याने राखीव जागेचा फायदा न घेता नौकरी मिळविलेले नाही. ९० टक्के उत्तरदाते हे नौकरी करत नसल्याचे दिसून आले आहे.

यावरून असे म्हणता येईल की, सर्वात जास्त उत्तरदात्यांनी नौकरी मिळविण्यासाठी राखीव जागेचा फायदा घेतला असल्याचे दिसून आले. कारण राखीव जागेशिवाय नौकरी मिळविणे हे अवघड काम आहे.

तालिका क्र. ६

उत्तरदात्यांची पिण्याच्या पाण्यासंदर्भात
माहिती दर्शविणारी तालिका

अ.क्र.	पिण्याचे पाणी	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
०१	नळाचे पाणी	४४	८८
०२	विहीर	०६	१२
०३	नदी	---	---
०४	तलाव	---	---
०५	इतर	---	---
एकूण		५०	१००

वरील तालिका क्र. ६ चे निरीक्षण केले असता. ८८ टक्के उत्तरदाते नळाचे पाणी पीत असल्याचे दिसून आले. तर १२ टक्के उत्तरदाते विहिरीचे पाणी पीत असल्याचे दिसून आले. तर नदीचे, तलावांचे आणि इतर कोणते पाणी पीत असलेला एकही उत्तरदाता आढळला नाही.

यावरून असे म्हणता येईल की, सर्वात जास्त उत्तरदाते नळाचे पाणी पीत असल्याचे दिसून आले. कारण ग्रामपंचायतीमार्फत आडगावात पिण्याच्या पाण्यासाठी नळांची व्यवस्था केलेली आहे. त्या पाण्याचा वापर आडगावमधील बौद्ध धर्मीयसुद्धा करतात.

तालिका क्र. ७

उत्तरदात्यांना सध्या हिंदू मंदिर प्रवेशाची माहिती दर्शविणारी तालिका

अ.क्र.	सध्याचा मंदिर प्रवेश	उत्तरदात्यांची संख्या	टक्केवारी
०१	होय	५०	१००
०२	नाही	---	---
एकूण		५०	१००

वरील तालिका क्र. ९ चे निरीक्षण केले असता. १०० टक्के उत्तरदात्यांना सध्या हिंदू मंदिरांत प्रवेश मिळत असल्याचे दिसून आले.

यावरून असे म्हणता येईल की, १०० टक्के उत्तरदात्यांना सध्या हिंदू मंदिरांत प्रवेश मिळत असल्याचे दिसून आले. कारण अस्पृश्यता पाळणे हा कायदानुसार गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. पूर्वी उच्चवर्णीयांनी अस्पृश्यांना तेही हिंदूच असल्याने त्यांना मंदिर

प्रवेश करू घावा अशी मागणी डॉ. बाबासाहेबांनी केली. पण काही उच्चवर्णीयांनी त्यास नकार दिला. एवढेच नव्हे तर अस्पृश्यांनी वाटल्यास स्वतःची मंदिरे उभी करावीत असे उत्तर दिले. पण वेगळी मंदिरे म्हणजे पुन्हा वेगळेपणाच जपला जाणार होता. अस्पृश्यता निवारणाचा प्रश्न बाजूलाच पडणार होता. त्यासाठी त्यांना १९३० मध्ये नाशिक येथील काळा राम मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा यासाठी हजारोंच्या संख्येने सत्याग्रह पार पाडला. सवर्ण हिंदूंनी त्यास प्रतिकार केला. पण त्यांनी व त्यांच्या अनुयायांनी आपला लढा नेटाने चालविला. या काळात काही उच्चवर्णीय विचारवंतांनी देखील या मागणीस पाठिंबा दिला होता. त्या आंदोलनाची फलनिष्पत्ती म्हणून आज आडगावमधील बौद्ध धर्मीयांना हिंदू मंदिरांत प्रवेश मिळत असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष

- १) आडगावमध्ये पूर्वी बौद्ध धर्मीयांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता परंतु सद्य स्थितीत निरक्षर १४ टक्के तर साक्षर ८६ टक्के असल्याने शिक्षणाच्या बाबतीत परिवर्तन झाले असल्याचे दिसते.
- २) पारंपरिक समाजात बालवयात विवाह करण्याची पध्दत होती. परंतु आडगाव येथील बौद्ध धर्मीयांत परिवर्तन झाले असून प्रौढ वयात विवाह करत असल्याचे दिसते.
- ३) आडगाव येथील १०० टक्के उत्तरदात्यांनी धर्मांतरानंतर पारंपरिक

- व्यवसायत परिवर्तन झालेले असल्याचे सांगितले. व आपण आपल्या इच्छेप्रमाणे व्यवसाय करित असून कोणाचेही आपल्यावर जातीविषक बंधन नसल्याचे सांगितले.
- ४) सर्वात जास्त उत्तरदात्यांनी जेवढे काम केले तेवढ्या स्वरूपात मजूरी मिळत असल्याचे सांगितले. म्हणजे पूर्वीच्या बलुतेदारांप्रमाणे त्यांची पिळवणूक होत नसल्याचे परिवर्तन दिसून आले.
- ५) आडगाव येथील १० टक्के उत्तरदात्यांनी नौकरी मिळविण्यासाठी राखीव जागेचा फायदा घेतला असल्याचे दिसून आले. त्यांना पूर्वी शिक्षण व नौकरीपासून वंचित ठेवले होते.तर त्यांना नौकरीत आरक्षण

असल्यामुळे त्याचा फायदा झाला असल्याचे परिवर्तन दिसून आले.

- ६) पूर्वी बौद्ध धर्मियांना सार्वजनिक ठिकाणी पाणी पिण्याचा आधिकार नव्हता. परंतु आता आडगाव येथील बौद्ध धर्मिय सार्वजनिक विहिरी व नळाचे पाणी पित असल्याचे परिवर्तन दिसून आले.

पूर्वी बौद्ध धर्मियांना सार्वजनिक मंदिरांत प्रवेश नव्हता, परंतु आता आडगाव येथील १००% बौद्ध धर्मियांना मंदिरात प्रवेश मिळत असल्याचे परिवर्तन दिसून आले.

...✍

संदर्भ

१. देशमुख अलका,विविधांगी आयामातून स्त्री (२०११),साईनाथ प्रकाशन,नागपूर
२. जोशी व टिपणीस,कायदे स्त्रिया व मुली, (२०११),मुकुंद प्रकाशन,ठाणे
३. रोडे पुष्पा,भारतातील महिला विकासाची वाटचाल, (२००८),डायमंड प्रकाशन,पुणे
४. मेहेत्रे स.,भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, (२०११),साईनाथ प्रकाशन,नागपूर
५. राणी आशु ,महिला विकास कार्यक्रम, (१९९७)ईनाशी प्रकाशन,जयपूर
६. टांकसाळे प्रा.,व्यावसायिक समाजकार्य, (२००७),साईनाथ प्रकाशन,नागपूर

✍ . . . विद्यार्थ्यांत सामाजिक एकात्मता व भावनिक एकात्मता निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका

- कु. जयश्री प्रल्हाद शिंदे
- डॉ. सुहास सखाराम पाठक

- शिक्षणशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद
- शिक्षणशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६९ वर्षांचा कालावधी उलटला तरीही भारताचा जातिवाद, धार्मिकवाद, प्रांतवाद, भाषिकवाद, नक्षलवाद, दहशतवाद, उच्चनीच भाव, स्पृश्य-अस्पृश्य भेद, जातीय दंगली, हिंसाचार, स्त्री-पुरुष असमानता व महिलांवर होणारे विविध प्रकारचे अन्याय व अत्याचार जगात सर्वात मोठ्या लोकशाही असलेल्या आपल्या देशात टिकून आहेत. याची पाळेमुळे समाजात व समाजमनात घट्ट चिटकून बसलेली आहेत. अजूनही भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अपेक्षित असलेले कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य झालेले नाही. या संदर्भात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जाते. नव्या पिढीला म्हणजेच विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करून त्यांच्यामध्ये सामाजिक एकात्मतेची व भावनिक एकात्मतेची बीजे रोवल्यास तेच उद्याचे सुज्ञान, सुसंस्कृत, सदाचारी, कर्तव्यनिष्ठ व जबाबदार नगरिक बनू शकतील.

एकात्मतेचा अर्थ :

जात, धर्म, प्रांत, भाषा व लिंग या पलीकडे जाऊन अखिल विश्वबंधुत्वाची भावना प्रत्येक व्यक्तीत निर्माण होणे म्हणजे एकात्मता होय. इतरांविषयीची द्वेषभावना थोपवून धरून

सदिच्छेचे वातावरण निर्माण करणे म्हणजे एकात्मता होय. समुद्राचे पाणी आणि लाट ही वरवर दिसणारी वेगवेगळी रूपे असली तरी त्याचे मूळ रूप एकच असते त्याचप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती वेगळी असली तरीही त्यामध्ये एकोप्याची भावना असणे म्हणजे एकात्मता होय.

वस्त्र विणताना आडव्या व उभ्या धाग्यांचे अनन्य साधारण महत्त्व असते. आडवे व उभे धागे नसतील तर ते वस्त्र तयार होत नाही व त्याला मजबुती येणार नाही. त्याप्रमाणे एकात्मतेच्या वस्त्राचेही तसेच आहे. त्यात आडवा धागा एकात्मतेचा मानला तर उभा धागा मानवतेचा असतो. त्याशिवाय एकात्मता पूर्णच होऊ शकत नाही.

सामाजिक एकात्मतेचा अर्थ :

समाजातील प्रत्येक घटकात सर्व बाबतीत एकात्मतेची, एकरूपतेची व समानतेची भावना असणे म्हणजे सामाजिक एकात्मता होय.

भावनिक एकात्मतेचा अर्थ :

‘व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती’ किंवा ‘पिण्डे पिण्ड मती भिन्न’ असे म्हटले जाते. परंतु व्यक्तीच्या मनामध्ये भावनिक एकात्मता असणे आवश्यक आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या भाव-भावना वेगवेगळ्या असतात. स्वभाव बदलणे अवघड असते. परंतु दुसऱ्यांच्या भावनांचा विचार करून इष्ट असे वर्तन करणे म्हणजेच भावनिक

एकात्मता होय. भावनांची समृद्धी हा माणसाच्या जीवनातला अनमोला ठेवा आहे. परंतु त्याला एकात्मतेची जोड मिळणे आवश्यक आहे.

सामाजिक एकात्मता व भावनिक एकात्मतेसाठी शिक्षण :

व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे हे शिक्षणाचे परम उद्दिष्ट आहे. त्या सर्वांगीण विकासामध्ये सामाजिक एकात्मता व भावनिक एकात्मतेसाठी आवश्यक ती दूरदृष्टी शिक्षणातून प्राप्त होत असते.

शिक्षणातून व्यक्तीत दयाळूपणा, सज्जनपणा, बंधुभाव, शिष्टाचार, दुसऱ्यांचा आदर करणे, दुसऱ्यांची काळजी घेणे, दुसऱ्यांच्या सांस्कृतिक मूल्यांचा आदर करणे, दुसऱ्यांना मदत करणे, दुसऱ्यांना त्रास न देण्याची इच्छा व विश्वबंधुत्व या मानसिक मूल्यांचा विकास झाल्याने सामाजिक एकात्मता व पर्यायाने भावनिक एकात्मता साध्य होत असते.

विद्यार्थ्यांच्या मनावर लहानपणापासूनच एकात्मतेची भावना बिंबवण्याचे काम शिक्षण करीत असते. सामाजिक एकात्मता व भावनिक एकात्मता ही काही इमारतीप्रमाणे चुनाविटाची व हातोडी, छिन्नीने बांधण्याची बाब नव्हे. एकात्मतेचे संस्कार विद्यार्थ्यांच्या अंतःकरणात हळुवारपणे सूक्ष्म स्वरूपात रूजविले गेले पाहिजेत. शिक्षण प्रक्रियेच्या माध्यमातून हे कार्य होऊ शकेल. बालमनावर संस्कार करणारे शिक्षणाइतके प्रभावी साधन दुसरे नाही.

आज आपल्या देशापुढे खैरलांजी हत्याकांडासारखे माणुसकीला काळिमा फासणारे जातीवादी प्रकार, गुजरात दंगलीप्रमाणे धार्मिकता व सांप्रदायिकता भडकवणारी मानवी मनाला सुन्न करणारी कृत्ये, महाराष्ट्रातील प्रांतीयता व

प्रादेशिकता, भारतातून विभक्त होऊन काही राज्ये आपल्या राज्यांचा स्वतंत्र देश बनवू इच्छितात ही घटनेविरुद्ध व निरर्थक मागणी, मुंबई व दिल्लीमधील भाषाभेद, नक्षलवाद व दहशतवाद / आतंकवादच्या वाढणाऱ्या कारवाया / हल्ले, महिलांवर दररोज होणारे विविध प्रकारचे अन्याय व अत्याचार, लोणावळ्यासारख्या पर्यटन स्थळी नशेसाठी होणाऱ्या पाच लोकांच्या हत्या, व वाढता भ्रष्टाचार अशी अनेक विध आवाहाने उभी आहेत. त्यांना तोंड देण्यासाठी स्वातंत्र्य, सर्वांना समान संधी, स्वावलंबन, सदाचार व सहकार्य अंतर्भूत असलेल्या गुणांचा आदर्श समाज आपणाला हवा आहे. शिक्षणाद्वारे अशी एकात्मता राखून आदर्श एकात्मिक समाजाची निर्मिती शिक्षणातून होईल.

सामाजिक एकात्मता व भावनिक एकात्मता निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांची भूमिका :

१. शिक्षकांची स्वतःची एक विशिष्ट कार्यसंस्कृती (Work Culture) असावी आणि त्यामध्ये सातत्य असावे ज्याचा परिणाम कृतीतून विद्यार्थ्यांवर होऊ शकेल.
२. शिक्षक हा सदैव विद्यार्थी असावा. ज्ञानाची साधना हेच त्याचे अंतिम ध्येय असावे. ज्यामुळे तो इतर अविधायक गोष्टीत सहभागी झालेला दिसणार नाही.
३. विद्यार्थ्यांच्या विचारांना योग्य दिशा देण्यासाठी शिक्षकांनी स्वतःचे विचार परिपक्व करावेत. ज्यायोगे भावनिक संतुलन साध्य होण्यास मदत मिळेल आणि आवश्यकतेनुसारच कार्य घडते.

४. शिक्षकांनी नवउन्मेषण (Innovation) व नवप्रयोग करावेत आणि हे करित असताना त्या-त्या दृष्टीने योग्य विद्यार्थ्यांना त्यात सहभागी करून घ्यावे. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या ऊर्जेला व शक्तीला दिशा मिळेल.
५. शिक्षकांनी अनेकविध उपक्रम राबवित असतानी मोजके व कमी परंतु परिणामकारक असे बोलावे, ज्यामुळे सामाजिक उपक्रम व भावनिक उपक्रम यशस्वी होतात.
६. शिक्षकांनी भारतातल्या थोर समाजसुधारकांनी जातिभेद नष्ट करण्यासाठी जे अथक प्रयत्न केले त्यांचा आदर्श विद्यार्थ्यांसमोर ठेवणे.
७. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या मनांवर सामाजिक समता, बंधुभाव व मानवता या भारतीय संविधानिक मूल्य/घटनात्मक मूल्ये/ राष्ट्रीय मूल्ये किंवा जीवन्मूर्त्यांची शिकवणूक द्यावी.
८. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांत बंधुता व सहकार्य निर्माण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना एकाच प्रकारचा गणवेश परिधान करण्यासाठी प्रवृत्त करावे.
९. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांत राज्याची संस्कृती श्रेष्ठ न मानता इतर राज्यांतील संस्कृतीचे गुणग्रहण करण्याची वृत्ती निर्माण करावी.
१०. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना मातृभाषेबरोबर अन्य भाषा शिकण्याची आवड निर्माण करावी.
११. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना वाङ्मय, इतिहास व भूगोल या विषयांतून विविधतेतील एकता स्पष्ट करून सांगावी.
१२. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांमध्ये सहलीच्या प्रसंगी सहभोजन करून एकमेकांविषयी आत्मीयतेची भावना निर्माण करावी.
१३. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांसाठी राष्ट्रीय दिन, राष्ट्रीय सण, हुतात्मा दिन व बालक दिन साजरे करावेत.
१४. शिक्षकांनी सामाजिक संकट ओढवल्यास विद्यार्थ्यांची प्रभात फेरी काढावी व संकटग्रस्त लोकांसाठी निधी जमा करावा.
१५. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना घेऊन विविध प्रार्थनास्थळे, अनाथालये, बालसुधारगृहे, कारागृहे व आश्रमशाळा व नापासांच्या शाळा यांना भेटी द्याव्यात.
१६. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण द्यावे.
१७. आकलन हे दुसऱ्याच्या भावना समजावून घेण्यास मदत करते आणि समोरच्या व्यक्तीचे संपूर्ण ऐकल्याशिवाय आकलन होऊ शकत नाही. आकलनास नकारात्मक प्रतिसाद दिल्यास एकात्मतेला तडा जाण्याची शक्यता असते.
१८. शिक्षकांच्या आंतरक्रिया या सामाजिक आणि भावनिक एकात्मतेसाठी अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. त्यामुळे जाणीवपूर्वक सकारात्मक आंतरक्रिया कशा होतील याची काळजी घ्यावी.

समारोप :

अशा प्रकारे शिक्षणातून सामाजिक मूल्यांची व नैतिक मूल्यांची जोपासना होऊन सामाजिक एकात्मता व भावनिक एकात्मता साध्य करता येईल. समवायचे तत्त्व साध्य होईल. उच्च-नीच दरी शिक्षणामुळे कमी करता येईल. सामाजिक प्रश्न सुसंस्कारी शिक्षणामुळे सुटून आदर्श एकात्मिक समाजाची निर्मिती होईल.

...✍

संदर्भ

१. बाबासाहेब गोरे व शकरानंद येडले, (२६ जानेवारी, १९९८), शिक्षक ज्ञानदीप, (प्रथमावृत्ती)., लातूर : ज्ञानदीप प्रकाशन
२. शा.वा कुलकर्णी, (नोव्हेंबर २००६)., उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक, (प्रथमावृत्ती)., पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.
३. आ.मा. वाघ., (मे २००७), भारतातील प्रौढ शिक्षण व संशोधन, (प्रथमावृत्ती)., औरंगाबाद : संजय प्रिंटिंग प्रेस.
४. रा.वि. गाजरे व जा.वि. महंत, (नोव्हेंबर २००८), उदयोन्मुख भारतीय समाज शिक्षण व शिक्षक, (प्रथमावृत्ती)., पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.
५. अरविंद दुनाखे, (एप्रिल २००९), शिक्षक प्रशिक्षण, (प्रथमावृत्ती)., पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.
६. ब.बि. पंडित व ल.सु. मोरे व युनूस पठाण., (जून २००९), उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक, (तृतीयावृत्ती)., नागपूर : पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स.
७. शा.वा. कुलकर्णी (सप्टेंबर २००९), शिक्षकांचे अध्ययन-अध्यापन (समता, समृद्धी, गाभा घटक व मानवी मूल्ये), (प्रथमावृत्ती)., पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.
८. न.रा. पारसनीस., (ऑक्टोबर २००९), शिक्षणाची तात्त्विक व समाजशास्त्रीय भूमिका, (प्रथमावृत्ती)., पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.
९. जे. कृष्णमूर्ती (२०१२), शिक्षण संवाद (तृतीयावृत्ती)., पुणे : साकेत प्रकाशन.
१०. एन.बी. आघाव व एस.इ. मुंढे., (जून २०१३), राज्यशास्त्रीय संकल्पना, (प्रथमावृत्ती)., औरंगाबाद : एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स.

✍ . . . १९ व्या शतकातील अभिजन स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न आणि ब्राह्मणी जातपितृसत्ता

स्वर्णमाला मस्के

➤ इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद (महा)

एकोणिसावे शतक हे भारतीय इतिहासातील बदल घडविणारे शतक राहिले. कारण या शतकात परंपरेने चालत आलेल्या जातसरंजामी समाजाला वसाहतवादी संपर्काने मोठ्या प्रमाणात हादरे दिले. परिणामी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक बदलांना अवकाश प्राप्त झाला. ब्रिटिशांच्या आगमनामुळे भारतात अस्तित्वात असलेल्या जातीआधारित अर्थव्यवस्थेत बदल घडण्यास सुरुवात झाली. ब्रिटिशांना आपले व्यापारी-वासाहतिक हितसंबंध जपण्यासाठी इंग्रजी राज्याला एकनिष्ठ राहणारा, त्यांची ध्येयधोरणे राबविणारा व इंग्रजी ज्ञान असलेला 'मध्यम वर्ग' हवा होता, तो त्यांनी येथील पारंपरिक (ज्ञानाच्या) वर्चस्व असलेल्या ब्राह्मणी जातींना शिक्षण देऊन पुढे आणला. (बगाडे)

पाश्चात्य प्रभावाखाली तयार झालेला मध्यम वर्ग हा (अभिजन) बुद्धिजीवी म्हणून ओळखला जाऊ लागला. परंतु हा बुद्धिजीवी पारंपरिक ब्राह्मण जातीतून आलेला असल्यामुळे तो ब्राह्मण जातीच्या अस्मितेला सोडण्यास तयार नव्हता. त्यामुळे तो जाती उन्नतीला घेऊनच पाश्चात्य आधुनिकतेला सामोरे जात होता. अर्धवट आधुनिकता घेतलेल्या या अभिजन सुधारक वर्गाला पुढे पाश्चात्यांच्या तुलनेत आपल्या धर्मात मागासलेपणा असल्याचे जाणवले. परिणामी या वर्गाने हिंदूधर्म सुधारणा चळवळीला सुरुवात केली. सुधारणा चळवळीने वर्गीय उन्नतीसाठी प्रथमतः स्त्री आणि जाती सुधारणेला प्राधान्य दिले.

स्त्री प्रश्नामध्ये अभिजन सुधारकांनी ब्राह्मण जात आणि कुटुंब सुधारणेला महत्त्व दिले. यातूनच त्यांनी बालविवाह, सतीप्रथा, विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण इ. प्रश्नांना हात घातला. या प्रश्नाची सोडवणूक करताना त्यांनी ब्रिटिशांच्या वर्गीय उन्नतीने प्रभावीत होऊन आपल्या जात उन्नतीकरिता स्त्रीशिक्षणाला महत्त्व दिले. कारण अभिजन सुधारक ज्यावेळेस ब्रिटिशांच्या हाताखाली एक कारकुनी वर्ग म्हणून काम करू लागला त्यावेळेस तो ब्रिटिश जीवनाचा अनुभव घेऊ लागला, "त्या ब्रिटिशांच्या बायका सुशिक्षित आहेत, त्या आपल्या पतीला त्यांच्या कार्यात मदत करतात, वैचारिक देवाणघेवाण करतात त्यामुळे त्यांच्यात बालविवाह नाहीत, वैधव्याचा कांच नाही तेव्हा ह्या गोष्टी आपल्या संसारात कशा सुरू होतील यासाठी त्यांनी प्रयत्न सुरू केले. (उमाकांत १९२५ : १०) म्हणजे अभिजन पुरुष सुधारकांना एकीकडे आपल्या स्त्रियांच्या बंदिस्त जीवनातील जाचक प्रथा, परंपरा दिसत होत्या तर दुसरीकडे पाश्चात्य स्त्रीच्या जीवनातील आधुनिकतेची मुल्ये दिसत होती या दोन्ही विचारातील दरी कमी करण्यासाठी युरोपीय स्त्रीच्या आदर्शातून व वर्गीय उन्नतीच्या हव्यासापोटी येथील अभिजन सुधारकांनी स्त्रियांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. अर्थातच अभिजन सुधारकांनी जाती उन्नतीचे भान घेऊनच स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न हाताळला.

ब्राह्मण सुधारकांनी दिलेल्या शिक्षणातून पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, रखमाबाई, आनंदीबाई जोशी, काशीबाई कानिटकर या

स्त्रियांनी शिक्षण घेऊन तत्कालीन काळावर आपली छाप उमटवली. (खोले विलास १९९९: ३६) आणि स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीत आपले योगदान दिले, तसेच आपल्या आत्मकथनांतून त्यांनी शिक्षणा-विषयीची जडणघडण कशी झाली याबद्दलची हकीकत प्रकट केली. परंतु शिक्षण घेत असताना किंवा शिक्षणाविषयी चर्चा होत असताना येथील स्त्रीला कशा प्रकारचे शिक्षण मिळावे? त्या शिक्षणाचा आदर्श कोण असावे? या बद्दलचा एक आकृतिबंध येथील अभिजन सुधारकांनी या स्त्रियापुढे ठेवला होता. हाच आकृतिबंध स्वीकारून येथील अभिजन स्त्री सुधारकांनी स्त्री शिक्षणावर चर्चा केली. त्या अभिजन स्त्रीशिक्षणाच्या स्वरूपाची चर्चा प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेली आहे.

आदर्श स्त्रीशिक्षण कोणते?

अभिजन सुधारकांना आधुनिकतेची मूल्ये हवी वाटत असले तरी त्यांना आपल्या स्त्रियांनी पूर्णतः पाश्चात्य शिक्षण घ्यावे असे वाटत नव्हते. कारण पाश्चात्य शिक्षण हे फक्त त्यांना ग्रजुवेट बनविते त्यामुळे आमच्या हिंदूधर्म, रीती भाती यात अंतर पडते तसेच या शिक्षणामुळे स्त्रियांना वाडवडिलांनबद्दल अनादर बुद्धी उत्पन्न होते, स्त्रिया स्वेच्छेप्रमाणे वागतात, त्यांना खर्चिक रीतीने वागण्याची सवय लागते. (वैद्य १९०९: ५३६-३७) अशा शिक्षणापेक्षा येथील स्त्रियांना संसारात काटकसर करणे, घराची जमा खर्च ठेवणे, गृहातील सर्वांची सेवा सुश्रूषा करणे, धर्मश्रद्धा जपणे, पतिसेवा करणे इ. कार्य करण्यास त्यांना व्यवस्थितपणा येईल असे शिक्षण दिले जावे अशी चर्चा केली गेली. दुसरी गोष्ट या स्त्रियांना प्राचीन वैदिक स्त्रियांचा आदर्श घेऊन शिक्षण घ्यायला लावले. त्यासंबंधाने म्हटले गेले की, "प्रत्येक स्त्रीने शिक्षणात आपल्या प्राचीन पूज्य गार्गी, सीता, द्रोपदी, मंदोदरी आदि स्त्रियांचा कित्ता नेहमी

आपल्या पुढे ठेऊन आपणही त्याप्रमाणे कीर्तिमान होण्याचा प्रयत्न करावा." (वैद्य १९०९: ३५)

अर्थातच अभिजन स्त्रीशिक्षणाचा आदर्श आकृतिबंध हा जातपितृसत्तेला पोषक आणि वर्गीय उन्नतीकडे नेणाराच होता. कारण वरील पद्धतीच्या शिक्षणामुळे स्त्रिया ब्राह्मणी धर्म, चाली, रिती, प्रथा, परंपरा यांना पाळण्याच्या कसोट्या आत्मसात करत होत्या, म्हणजेच त्या ब्राह्मणी शास्त्र व कायदे पाळायला बंधित होत होत्या. तसेच त्या शिक्षणाद्वारे प्राचीन आर्य स्त्रीच्या पातिव्रत्याच्या आणि कर्तव्यपरायणतेच्या तत्त्वाला आत्मसात करत होत्या. एकंदरीत अभिजन स्त्री शिक्षणाचा आदर्श हा ब्राह्मणी जातपितृसत्तेला अबाधित ठेवणाराच होता. या आदर्शाचा अंगीकार येथील अभिजन स्त्री सुधारकांनी केला व स्त्रीशिक्षणावर चर्चा केली.

आदर्श पत्नीत्व आणि स्त्रीशिक्षण

ज्यावेळेस अभिजन सुधारक स्त्रियां शिक्षण घेत होत्या त्यावेळेस त्यांच्यापुढे सर्वात महत्त्वाचे शिक्षणाचे प्रयोजन होते की, आपल्या शिक्षित पतीला समजून घेणे. त्यांना आपल्या शिक्षणातून आनंद देणे होय. याबद्दल रमाबाई रानडे म्हणतात की, 'आपणास आपले मुले, जावई शिकलेले मोठ्या-मोठ्या परिक्षा पास झालेले व नावाजलेले असावेत असे वाटते तर त्यासाठी त्यांच्या विचारांना समजून घेणारी बायकोही हवी ना? परंतु त्यांना जर तशा बायका मिळाल्या नाही तर, त्यांची मने घरात लागत नाहीत, ते उदासीन असतात आणि बायकोबद्दल व आईबद्दल वाटावा तितका आदर वाटेनासा होतो. हा प्रकार काढून टाकणे सर्वथैव अगत्याचे आहे.' (उमाकांत १९२५ : १०८) अर्थातच स्त्रियांनी आपल्या पतीचे मन संसारात (घरात) रमण्यासाठी शिक्षण घ्यावे, त्यांच्या विचाराला समजून घेण्यासाठी शिक्षण घ्यावे हा शिक्षणा पाठीमागील उद्देश होता. पुढे रमाबाई १९१९ मध्ये औरंगाबाद येथील शारदा

मंदिर कन्याशाळेच्या दुसऱ्या वार्षिक उत्सवात अध्यक्षीय भाषणात म्हणतात, "स्त्रियांनी शिक्षण या करिता घेतले पाहिजे की, पुढे चालून प्रत्येक स्त्रीला जन्मभर ज्या पतीबरोबर संसार करायचा आहे त्याचे विचार किंवा योग्यता कळावयास नको काय? स्त्री आपल्या पतीला दैवत मानते. तेव्हा त्याचे गुण त्याची विद्वत्ता तिला चांगल्या प्रकारे समजली पाहिजे या करिता तिला शिक्षण अवश्य मिळाले पाहिजे." (उमाकांत १९२५ : ११८)

एकंदरीत स्त्रीशिक्षणापाठीमागे एक आदर्श पत्नी घडवण्याचा आकृतिबंध येथील ब्राह्मणी व्यवस्थेने उभा केला आहे जो ब्राह्मणी जातपितृसत्तेला बळकटी देतो. त्या स्त्रीने स्वअस्तित्वासाठी शिक्षण घेऊ नये तर पतीला त्याच्या कामात मदत करून त्याच्या अस्तित्वाला उजाळा देण्यासाठी घ्यावे. आपल्या पतीचे मन आपण निरक्षर असल्यामुळे बाहेर जाऊ शकते तसेच त्याचे विचार आपल्याला समजू न शकल्यामुळे त्याला आपल्याबद्दल आदर राहणार नाही म्हणून या वृत्तीला कमी करण्यासाठी शिक्षण घेणे महत्त्वाचे मानले गेले. स्वतः रमाबाई रानडे सांगतात, 'मी जेव्हा पहिल्या पुस्तकाचा पहिला धडा वाचला तेव्हा त्यांना (रानडेंना) खूप बरे वाटले. अर्थात पतीला बरे वाटले याचाच रमाबाईला आनंद होतो आणि त्यांना आपल्या शिक्षणाचे सार्थक झाल्याची अनुभूती येते.' (रानडे १९३५: २८) काशीबाई कानिटकरही आपण शिक्षण का घेतले या बद्दल सांगतात की, गोविंदराव (पती) कोणाला तरी सांगत होते, 'मी शिकले सवरले तरच मजसह संसार करणे शक्य आहे, नाहीतर नाही, मी तेव्हापासून चोरून मारून कोणाकडून तरी जोडाक्षरे समजून घेऊ लागले.' अर्थातच अभिजन स्त्री सुधारकांनी 'स्त्रीधर्माचा' आधार घेऊन आदर्श पत्नी कसे बनावे हेच शिक्षण आपल्या जीवनात घेतले, आणि या शिक्षणाद्वारे पतीसेवा, पतीनिष्ठा,

कर्तव्यपरायनता हे ब्राह्मणी जातपितृसत्तेला पोषक तत्त्व अंगीकारले.

आदर्श मातृत्व आणि स्त्रीशिक्षण

तत्कालीन ब्राह्मण स्त्री सुधारकांनी ज्याप्रमाणे शिक्षणातून आदर्श पत्नीत्व पुढे आणले त्याप्रमाणेच आदर्श मातृत्वाचेही शिक्षणातून उदात्तीकरण केले. काठेवाडीतील लिंगडी राजनगरीमध्ये संस्थानाधिपतीच्या सहधर्मिणी श्रीमती सौ. राजबा राणीसाहेब यांच्या हस्ते तेथील मुलींच्या शाळेचा बक्षीस समारंभ झाला. त्याप्रसंगी मुलींना उद्देशून त्या म्हणतात, 'शुभोपमा मुलींनो, आजच्या या आनंदाच्या प्रसंगी मी तुम्हाला सांगू इच्छिते की, देशाला ऊर्जितावस्था येण्याचा सर्वस्वी आधार मुलींना मिळणाऱ्या सुशिक्षणावरच आहे. कारण या मुलीच पुढे मातृपदास पोचणाऱ्या असून त्यांना मिळालेल्या सुशिक्षणाचा फायदा त्या आपल्या संततीला करून देऊन त्यांच्याकरवी मोठमोठी कृत्ये करविणार आहेत. यास्तव स्त्रियांचा समाज सुधारण्यासाठी सांप्रत शाळांमधून शिकत असलेल्या मुलींना योग्य उत्तेजन देणे, हे प्रत्येक सुज्ञ स्त्रीपुरुषांचे कर्तव्य आहे.' (वैद्य १९०१:२२) अर्थातच मुलींचे शिक्षण हे राष्ट्र उभारणीसाठी महत्त्वाचे मानले गेले. त्यांनी शिक्षण घेऊन आपल्या मुलांना सुसंस्कृत करणे हाच त्यामागचा उद्देश होता. दुसरी गोष्ट स्त्रियां स्वतः शिक्षण घेऊन राष्ट्रासाठी योगदान देऊ शकत नाही कारण त्यांच्या मध्ये राष्ट्र निर्मितीसाठी आवश्यक असणारे गुण नाहीत फक्त पुरुषातच ते गुण असतात म्हणून त्यांनी पुरुषांनाच घडवायचे आणि आदर्श माता होऊन स्वतःला गौरविण्यात धन्य मानायचे हा ब्राह्मणी पितृसत्ताक ढाचा पुढे केला गेला.

आदर्श गृहिणी आणि स्त्रीशिक्षण

१९ व्या शतकातील अभिजन स्त्रीशिक्षणात जो आदर्श मातेचा, आदर्श पत्नीचा आकृतिबंध घडविला. तसाच आकृतिबंध

स्त्रीशिक्षणातून आदर्श पत्नीत्व घडवणाराही पुढे आणला. म्हणजेच तत्कालीन स्त्रीशिक्षण हे स्त्रियांना गृहव्यवस्थापनास मदत करणारे असावे असा सूर या शिक्षणासंबंधात होता. स्त्री शिकून घराला उत्तम सेवा देणारी गृहिणी बनावी हाच निकष त्यामागे होता. 'महाराष्ट्र महिला' या मासिकात मुलींना केवळ लिहिता वाचता येणे किंवा थोडासा हिशोब ठिसेब येणे याचे नाव विद्या आहे असे कोणी समजत असेल तर ते चुकीचे आहे. खरे तर शिक्षणात त्यांना संसार काटकसरीने करणे, घरखटल्याची माहिती ठेवणे मुलांची जोपासना करणे, वडिलांची सेवा करणे इ. कामे उत्तम प्रकारे करता आली पाहिजे. (वैद्य १९०१:३४-३५) अर्थातच स्त्रियांनी आर्थिक क्षेत्रात, हिशोबात आपले डोके लढवू नये हा त्या मागचा उद्देश होता. आर्थिक क्षेत्र हे बौद्धिक विकासाला चालना देणारे क्षेत्र आहे ते स्त्रियांचे क्षेत्र नाही, त्यात फक्त पुरुष काम करतात म्हणून स्त्रियांनी आपल्या शिक्षणाचाही फायदा बौद्धिक श्रम न लागणाऱ्या गृह व्यवस्थापनेसाठीच करावा ही त्या मागील ब्राह्मणी पितृसत्ताक मानसिकता होती.

काशीबाई कानिटकर आपल्या आत्मचरित्रात लिहितात, 'आम्हा मुलींनी शिक्षण घेणे म्हणजे घरातील कामात तरबेज होणे होय, त्यात आम्हा मुलींना थोडी थोडी डाळ, तांदूळ निवडणे, बारीक चिरायला शिकणे, एखादी कोशिंबीर किंवा चटणी करणे, आपली ताटवाटी,

पाणी पिण्याची लोटी व पातेली स्वच्छ ठेवणे, आपली साडी अंथरून व्यवस्थित राखणे स्रोत्रे पाठ करणे, नमस्कार घालणे वगैरे.' (वैद्य सरोजिनी १९०१:२०) हिच स्त्रीशिक्षणाची दिशा होती. अर्थातच स्त्रियांनी शिक्षण घेऊन स्वतःचा विकास करावा किंवा बौद्धिक कौशल्य प्राप्त करून आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण करावे हा उद्देश त्या पाठीमागे नव्हता तर त्यांनी शिक्षण केवळ कुटुंबाची उत्तम प्रकारे सेवा सुश्रुषा करण्यासाठी घ्यावे हा त्यामागचा पितृसत्ताक विचार होता.

१९ व्या शतकातील अभिजन स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीने स्त्रीच्या स्वतंत्र अस्तित्वाला दृश्य केले नाही तर तिला आदर्श माता, आदर्श पत्नी, आदर्श गृहिणी या परिघातच उभे करून स्त्रियां वरिल ब्राह्मणी पितृसत्तेचे वर्चस्व अबाधित ठेवले. स्त्रीशिक्षणाची संबंध चळवळ ही स्त्रियांच्या नीती-अनीती, शूद्धी-अशूद्धी व पावित्र्याच्या बंधनातच अडखळत राहिली. ब्राह्मणी पितृसत्तेची ही रचना काही प्रमाणात पंडिता रमाबाई वगळता एकाही ब्राह्मण स्त्री सुधारीकेने मोडण्याचा प्रयत्न केला नाही. आमचेही शिक्षण घर, कुटुंबाच्या पलिकडे जाऊन व्यक्तिस्वातंत्र्याला वाव देणारे असावे अशी भूमिका न घेता आपल्या ब्राह्मण जात प्रतिष्ठेला शोभेल असेच शिक्षण घेऊन तोच शिक्षणाचा आदर्श समस्त स्त्रियांसमोर ठेवला.

...

संदर्भ

- १) उमाकांत (१९२५) : रमाबाई रानडे, (हिंद पुस्तकमाला भाग- १) व्ही. पी. नागपुरकर प्रकाशन, मुंबई.
- २) खोले विलास (१९९९) : स्त्रीपुरुष तुलना, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ३) बगाडे उमेश (२००६) : महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजातिप्रभुत्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ४) रानडे रमाबाई (१९३५) : आमच्या आयुष्यातील कांहीं आठवणी, आर्यभूषण छापखाना, पुणे.
- ५) वैद्य चि. वि. (१९०१) : महाराष्ट्र महिला, मनोरंजक ग्रंथ प्रसारक मंडळी, गिरगाव मुंबई.
- ६) वैद्य सरोजिनी (१९०२) : श्रीमती काशीबाई कानिटकर (आत्मचरित्र आणि चरित्र), पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.-

✍ . . . महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

सविता एकनाथ कांबळे

- संशोधक विद्यार्थिनी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :

आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिया या काम करताना दिसत आहेत. डॉक्टर, नर्स, शिक्षिका, प्राध्यापिका, बसचालक, बसवाहक व पोलीस अशा सर्व क्षेत्रात स्त्रियांनी प्रवेश केलेला आहे. परंतु आजही पोलिस म्हटले की केवळ पुरुष हाच नजरेसमोर नाहीत. महिला पोलिस दिसली की तिच्याकडे पाहण्याचा लोकांचा दृष्टिकोन हा चांगला नाही. लोक उदासीन दृष्टिकोनातून पाहतात.

पोलिसांची नोकरी ही फक्त पुरुषांनीच करावी अशी जनमानसात धारणा आहे. हे क्षेत्र फक्त पुरुषांचेच आहे. यावर पुरुषांचीच मत्तेदारी आहे. त्यामुळे क्षेत्रात स्त्रियांनी काम करणे योग्य समजले जात नाही. हे क्षेत्र स्त्रियांचे नव्हते अशी एक धारणा आहे. त्यामुळे स्त्रियांनी या क्षेत्रात असणे हे बहुतांशी लोकांना अपमानजनक मानले जाते.

आज जरी स्त्रिया पोलिस क्षेत्रात नोकरी करत असल्या तरी या त्यांच्या या नोकरीबाबत नाखूश आहेत असे दिसून येते. कारण बऱ्याच महिला ह्या केवळ इतर क्षेत्रात नोकरी मिळत नाही म्हणून या क्षेत्रात नोकरी करत आहेत. त्यामुळे बऱ्याच महिला या क्षेत्रात येऊनही इतर स्पर्धा परिक्षांची तयारी करतात व इतर क्षेत्रात नोकरी मिळाल्यानंतर ही नोकरी सोडून जातात. त्यामुळे महिलांनी नेमक्या कोणत्या अडचणी येतात हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. महिला पोलिस बघितल्यानंतर त्यांच्या गणवेशाबाबत वाईट शब्द बोलले जातात. शरीरावरती टिका-टिप्पणी केली जाते. त्यामुळे अनेक महिला या यूनीफार्म वापरत नाहीत.

ऑफिसमध्ये गेल्यानंतर यूनिफार्म वापरतात. घरून जाताना इतर वेशभूषेत जातात.

रात्रपाळी ड्युटी असते म्हणून अविवाहित मुली ह्या नोकरीत येण्याचे टाळतात. रात्रपाळी, ड्युटीत काम करणाऱ्या महिलांच्या चारित्र्यावर इतर लोक हे संशय घेतात. त्यांचे विवाह जुळून येण्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात. विवाहानंतरही अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. म्हणून बऱ्याच महिला ह्या या क्षेत्राकडे वळत नाहीत.

पोलिस नोकरीतील महिलांच्या कामाच्या वेळा निश्चित नसतात. कामाच्या निमित्ताने त्यांना घरापासून दारू रात्र-दिवस बाहेर रहावे लागते. त्यामुळे घराच्या बाबीकडे अशक्य दुर्लक्ष होते. एवढे होऊन कामाच्या ठिकाणी स्त्रीला लज्जा वाटेल. असे अनुभवास येणाऱ्या बाबी त्यामुळे होणारा मानसिक त्रास या व अशाच बाबी ज्यावर प्रकाश टाकण्याच्या हेतुने महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांच्या समस्या परभणी जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात हा विषय निवडला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये :

१. महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
२. काम करण्याच्या ठिकाणची परिस्थिती समजावून घेणे.
३. महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांना येणाऱ्या समस्या जाणून घेणे. तसेच इतर क्षेत्रात कार्यरत महिला कर्मचाऱ्यांच्या तुलनेत या क्षेत्रातील महिला कर्मचाऱ्यांना येणाऱ्या समस्या जाणून घेणे.

अभ्यास विषयाचे क्षेत्र :

महाराष्ट्रातील इतर विभागाच्या तुलनेत मराठवाडा विभाग हा मागासलेला आहे. त्यातही परभणी जिल्हा हा मागासलेला समजला जातो. म्हणून महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांच्या समस्या परभणी जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात हा संशोधनाचा अभ्यासविषय आहे.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी निदानात्मक व वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याच्या उपयोग करण्यात आला आहे.

नमुना निवड

पोलिस स्टेशन व संबंधित पोलिस स्टेशनमधील उत्तरदात्यांच्या निवडीबाबत सोयीस्कर व सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. परभणी जिल्ह्यातील १२ पोलिस स्टेशन आणि त्यातील ५० महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांची निवड केली आहे.

तथ्य संकलनाची साधने

प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही स्त्रियांचा वापर केलेला आहे. प्राथमिक स्रोतात मुलाखत अनुसूची पद्धतीवर प्रामुख्याने भर देण्यात आलेला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक ती माहिती उपरोक्त संबंधित ५० उत्तरदात्यांकडून मुलाखत अनुसूचीद्वारे संकलित केली आहे.

निष्कर्ष

१. सर्वच ५० उत्तरदात्यांनी महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांच्या कामाच्या दिलेल्या वेळा (ड्युटीच्या वेळा) योग्य नाही असं म्हटलेले आहे. त्यांच्या दृष्टिकोनातून कामाच्या अपेक्षित वेळ सकाळी ८ ते ५ किंवा ९ ते

६ किंवा १० ते ७ असावी अस म्हणणाऱ्यांची संख्या २८, २० आणि ०२ अशी आहे.

२. नैसर्गिक विधी व कपडे बदलणे यासाठी कार्यालयात स्वतंत्र व मुलभूत सोयीनीयुक्त प्रसाधन गृहाची व्यवस्था असणे अगत्याचे आहे पण बऱ्याच ठिकाणी ती उपलब्ध नसल्याने वा त्याची सोय नसल्यानं महिला पोलिसासाठी फार अडचणीचे होउन बसते.
३. महिला पोलिस म्हणून इतर पुरुष पोलिस सहकाऱ्याकडून उत्तरदात्यांना लिंगभेदाच्या आधारावर कनिष्ठ वागणूक, अकार्यक्षम म्हणून संबोधणे आणि अपमानास्पद वागणूक अनुभवयास मिळत असल्याचे दिसते.
४. नोकरीत समाधानी नसल्याची जी विविध कारणे सांगितली कमी पगार, घरच्यांच्या सतत तक्रारी ही कारणे सांगितली.
५. रात्रपाळी ड्युटी ड्युटीचाच एक भाग असला तरीही नापसंती व्यक्ती केली आहे. पोलीस क्षेत्रात नोकरी करणाऱ्या या उत्तरदात्यांना पोलिसोत्तर क्षेत्रात नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या नकारात्मक दृष्टिकोनाची जाणीव येत असल्याचे दिसून येते.

.../

संदर्भ

१. सिंग एम.पी. १९८९, पोलिस प्रॉब्लेम्स अँड डीलेमाज इन इंडिया, न्यू दिल्ली : मित्त प्रकाशन
२. महाजन, अमरजीत, १९९३, इंडियन पोलिस वुमन, न्यू दिल्ली : दीप अँड दीप पब्लिकेशन.
३. मोकाशी, मधुकर, २००४, पोलीस समाज आणि शासन, पुणे : स्नेहवर्धन प्रकाशन
४. मदन जी.आर., १९८०, इंडियन सोशल प्रॉब्लेम्स (व्हॅल्युम्स १३ वी आवृत्ती), न्यू दिल्ली : अलाईड पब्लिकेशन्स प्रायव्हेट लि.